‘Oog in oog’

Over Paulus’ Eerste brief aan de Korintiërs en de apostolische traditie

Elfde J.H. van Oosbreelezing
Manfred Horstmanshoff

Op 29 juni 1984 overleed Lambertus Slok, apostel en hoofdbestuurder van Het Apostolisch Genootschap. In zijn portefeuille vond zijn zoon de tekst van Paulus' loflied op de liefde. Hij had die jarenlang letterlijk op zijn hart gedragen. In een heen en weer gaande beweging bespreekt Manfred Horstmanshoff deze beroemde tekst uit de apostelbrief. Hij zoomt in op de woorden en zoomt uit naar de context van de wereld van toen en van nu. Hij laat zien welke rol deze tekst en andere brieven van Paulus in de apostolische traditie hebben gespeeld en nog spelen. Zij vormen de grondslag voor de hedendaagse apostelbrieven die in het Apostolisch Genootschap nog steeds worden geschreven en gelezen. Met name de versregel 'Nu kijken we nog in een wazige spiegel, maar straks staan we oog in oog' vormde de inspiratie voor dit boekje.

Manfred Horstmanshoff (Arnhem, 1944) studeerde klassieke talen aan de Universiteit Leiden. Na enkele jaren leraarschap in het middelbaar onderwijs werkte hij van 1976 tot 2011 als universitair docent oude geschiedenis en hoogleraar geschiedenis van de antieke geneeskunde aan diezelfde universiteit. Hij publiceerde talrijke boeken en artikelen op zijn vakgebied. Na zijn emeritaat was hij verbonden aan de universiteiten van Keulen, Berlijn en Erfurt.
Vanaf 1969 – toen hij werd aangewezen als onderdiaken in de gemeente Leiden-2 – tot 2008 was hij betrokken bij de geestelijke verzorging in het Apostolisch Genootschap, in Vlaardingen en Delft als voorganger. Op zijn initiatief werd in 2000 de eerste J.H. van Oosbreelezing gehouden en in 2001 de gelijknamige stichting opgericht. Hij publiceerde in 2011 *Bewogen woorden. Klein apostolisch woordenboek*, met foto's van Wil Werner. Hij is lid van de Commissie Zingeving van de Van Oosbreestichting.
Hij is getrouwd met Greetje de Pijper. Zij wonen in Rockanje. Zij hebben drie kinderen en acht kleinkinderen.

‘Oog in oog’
Over Paulus’ Eerste brief aan de Korintiërs en de apostolische traditie

Uitgave in het kader van de serie 'J.H. van Oosbreelezingen'
onder auspiciën van de Van Oosbreestichting
Postbus 116
3740 AC Baarn
https://www.vanoosbreestichting.nl

Van Oosbreestichting
Om de bezinning over de apostolische cultuur in wisselwerking met andere levensbeschouwingen te bevorderen, is in 2001 de Stichting J.H. van Oosbreelezing opgericht. Haar naam ontleent zij aan apostel J.H. van Oosbree (1862-1946), die het apostolische denken in de twintigste eeuw een belangrijke impuls heeft gegeven. Met ingang van september 2014 treedt de stichting naar buiten onder de naam Van Oosbreestichting.

De Van Oosbreestichting organiseert – meestal rond de geboortedag van Van Oosbree op 1 april – lezingen over de relatie van de apostolische cultuur met andere levensbeschouwelijke stromingen en maatschappelijke ontwikkelingen. De lezingen worden gehouden door apostolischen en niet-apostolischen. Na afloop publiceert de stichting de tekst van de lezingen. Het Apostolisch Genootschap ondersteunt deze lezingen facilitair.

Grafisch ontwerp: Marieke Riedijk, Heerlen

© tekst: H.F.J. Horstmanshoff, Rockanje 2019
© illustraties: Riet Riemers, Tilburg (omslag en pp. 12, 44, 56), Archief het Apostolisch Genootschap, Baarn (pp. 10, 32, 47)

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.
ISBN 978-94-6301-256-0

ACADEMISCHE UITGEVERIJ EBURON
Vredenburg 40
3511 BD Utrecht

Tel.: 030-227 33 50
info@eburon.nl / www.eburon.nl

‘Oog in oog’
Over Paulus’ Eerste brief aan de Korintiërs en de apostolische traditie

Elfde J.H. van Oosbreelezing,
gehouden op 4 april 2009, Utrecht

door Manfred Horstmanshoff

Voor Greetje

Vooraf

Dit boekje verschijnt ruim tien jaar nadat ik op 4 april 2009 in Utrecht mijn Van Oosbreelezing heb gehouden. Ik begin dus met een excuus en het uitspreken van de hoop dat de lezer mijn tekst, ook na zoveel jaren, de moeite waard zal vinden. Die van Paulus is het in ieder geval wel. Ik zal de lezer niet vermoeien met verklaringen voor de wel zeer lange voorbereidingstijd voor het verschijnen van dit boekje. Gelukkig blijft het onderwerp actueel.

Mijn eerste doel is een versregel uit Paulus' beroemde lofzang op de liefde: 'Nu kijken we nog in een wazige spiegel, maar straks staan we oog in oog' (1 Kor. 13:12) te interpreteren in engere en ruimere context, als grondslag voor het religieus-humanistische denken in het apostolische Werk. Deze regel lees ik als een opdracht om het gezicht van God aan de medemens te tonen en, oog in oog, in de medemens te zoeken. In deze Van Oosbreelezing, genoemd naar de apostel die verklaarde dat 'God altijd aan mensen middels mensen verschijnt', wil ik laten zien hoe deze interpretatie in de traditie van het apostolische Werk is ontstaan en levend wordt gehouden.
De lofzang op de liefde staat in een apostelbrief. Mijn tweede oogmerk is daarom de Weekbrief in het licht te plaatsen, een wekelijkse, hedendaagse apostelbrief. Deze pastorale brief blijkt alleen in het apostolische Werk in Nederland tot ontwikkeling te zijn gekomen. Lidmaten van het Apostolisch Genootschap zijn hiermee zo vertrouwd dat de bijzondere waarde van dit cultuurgoed hun wellicht zou ontgaan en wat vanzelfsprekend is, dreigt vanzelfzwijgend te worden.

Er zijn aanzienlijke verschillen tussen de tekst die ik destijds heb uitgesproken en de inhoud van dit boekje. De lezers die de voordracht hebben bijgewoond zullen de muziek missen. In deze gedrukte uitgave moet worden volstaan met de tekst van de gezongen liederen, maar dankzij de bereidwillige medewerking van het bestuur en de staf van het Dienstencentrum van het Apostolisch Genootschap en de expertise van Henk Smits, die ik hierbij allen hartelijk dank, zijn voor de lezers van dit boekje enkele van de destijds 'live' uitgevoerde koorwerken te horen via https://www.vanoosbreestichting.nl. Daar is ook de oorspronkelijke presentatie te vinden. Deze liederen zijn in de hierondervolgende tekst voorzien van een asterisk *. Voor de niet specifiek apostolische liederen verwijs ik naar https://www.youtube.com.
Een voordeel van de lange voorbereidingstijd is dat ik nader onderzoek heb kunnen doen. Ik heb meer secundaire literatuur kunnen raadplegen

en ik heb nagegaan welke rol de figuur van Paulus, de paulinische brieven en in het bijzonder 1 Kor. 13 hebben gespeeld in de apostolische traditie, met name in de Weekbrieven. In de noten zijn alle vindplaatsen gedocumenteerd. Mijn tekst telt talrijke citaten. Ik heb steeds de spelling van het origineel overgenomen, ook als die afwijkt van de nu gangbare. Ik hoop dat de veelvuldig vermelde Bijbelplaatsen de lezers die daarmee minder vertrouwd zijn niet zullen afschrikken. De zoekfunctie van https://www.debijbel.nl is een handig hulpmiddel, ook voor de vergelijking van verschillende vertalingen.

Ik dank het bestuur van de Van Oosbreestichting in de persoon van de huidige voorzitter, Rob Tijdeman, voor zijn aanmoediging en voor zijn geduld. Ik ben het NIAS, Netherlands Institute for Advanced Study, destijds in Wassenaar, waar ik in 2008-2009, naast ander werk, onderzoek heb gedaan waaruit dit boekje is voortgevloeid, veel dank verschuldigd. In sommige gedeelten was een overlap met mijn *Bewogen woorden* (2011) onvermijdelijk.
Riet Riemers was bereid drie illustraties te ontwerpen. Haar toelichting daarbij leest u op de rechterflap van het omslag. Ik dank haar hartelijk voor haar toewijding en haar werk waardoor dit boekje een bijzonder cachet krijgt.
Voor het begrip van de context van 1 Kor. 13 heb ik veel te danken aan Henk Jan de Jonge en Maarten Wisse. Voorts dank ik Joan Booth, Truus Bouman-Komen, Jan Bremmer, Edwin Diersmann, Johan Giskes, Ton Pel, Dick Riemers, Martijn Vis en Cornelis van Tilburg. Remi Lucassen en zijn vrijwilligers openden de archieven van het Documentatiecentrum van het Apostolisch Genootschap. Ik ben hen zeer erkentelijk.

Ik draag dit boekje op aan mijn vrouw Greetje, omdat ik al meer dan vijftig jaar mag ervaren dat voor haar de veelbezongen regels die het uitgangspunt voor dit boekje vormen geen theorie, maar praktijk zijn.

Rockanje, 29 juni 2019.

Inhoudsopgave

1. Woorden op het hart 11
2. Een lofzang op de liefde 13
   1. Woorden 18
   2. Dingen 18
   3. Begrippen 20
   4. Context 25
   5. Inhoud en betekenis 29
3. De apostelbrief 33
   1. Wat is een brief? 33
   2. Drie revoluties in communicatie 33
   3. Stijl en vorm 35
   4. Van 'Wekelijksch broodje' tot 'Weekbrief' 37
   5. De Weekbrief en de tijdsomstandigheden 40
   6. De ontwikkeling van de Weekbrief in grote lijnen 42
4. Paulus in de apostolische beweging 45
5. 'Oog in oog staan met jou' 49
6. 'Bid, Heer, bid tot ons, wij zijn nabij' 51
7. De apostolische opdracht 53

Epiloog 57
Bronnen en literatuur 59
Afkortingen en transcriptie Grieks schrift 61
Noten 63

Al spreek ik met de
tongen van engelen en mensen: als ik de
liefde niet heb, ben ik niet meer dan klinkend koper of
een schelle cimbaal. Al heb ik de gave der profetie, al ken ik
alle geheimen en wetenschap, al heb ik het volmaakte geloof dat ber-
gen verzet: als ik de liefde niet heb, ben ik niets. Al deel ik heel mijn
bezit uit, al geef ik mijn lichaam prijs aan de vuurdood: als ik de liefde
niet heb, baat het mij niets. De liefde is lankmoedig en goedertieren, de
liefde is niet afgunstig. Zij praalt niet, zij berolt zich niet in. Zij gedraagt
niet om de schone schijn, zij zoekt niet wat haar niet aangaat, zij laat zich
niet kwaad maken en rekent het kwade niet aan. Zij verheugt zich niet over
onrecht, maar vindt haar vreugde in de waarheid. Alles verdraagt zij, alles
geloof zij, alles hoopt zij, alles duldt zij. De liefde vergaat nimmer, de
gave der profetie zal verdwijnen, tongen zullen verstommen, de kennis
zal een einde nemen. Want ons kennen is stukwerk en stukwerk ons
profeteren. Maar wanneer het volmaakte komt, heeft het onvolmaakte
afgedaan. Toen ik een kind was, sprak ik als een kind, voelde
ik als een kind, dacht ik als een kind, nu ik man geworden
ben, heb ik het kinderlijke afgelegd. Thans zien wij in
een spiegel, onduidelijk, maar dan van aangezicht tot
aangezicht. Thans ken ik slechts ten dele, maar
dan zal ik ten volle kennen zoals ik
zelf gekend ben. Nu blijven van
kracht, geloof, hoop en
liefde, dit drietal:
de grootste van
deze is de
liefde.
1 Kor
13

1 Woorden op het hart

Wie op zondag een gebouw van het Apostolisch Genootschap binnenloopt, ziet op de dientafel een bijbel liggen.[1] Vaak ligt die open bij Paulus' Eerste brief aan de Korintiërs, hoofdstuk 13, de lofrede op de liefde. Niet zo opmerkelijk in een kerkgebouw. Bijzonder is dat daar bovenop een nieuwe, voor die dag geschreven apostelbrief ligt, de 'Weekbrief', die in de dienst wordt voorgelezen. In dit boekje onderzoek ik de herkomst en beschrijf ik de ontwikkeling van deze traditie.

Op 29 juni 1984 overleed Lambertus Slok, apostel, grondlegger en hoofdbestuurder van het Apostolisch Genootschap, 79 jaar oud. Hij had 38 jaar lang zo'n wekelijkse brief geschreven. In zijn portefeuille trof zijn zoon na zijn dood een opgevouwen papier aan met daarop de tekst van 1 Kor. 13, handgeschreven, in hartvorm (illustratie 1 hiernaast). Blijkbaar was apostel L. Slok er zo door getroffen, dat hij die letterlijk op zijn hart droeg.[2] Die tekst heeft een context en een geschiedenis. Ook daarover gaat dit boekje. We zoomen in, op de woorden en de dingen, en weer uit, om de lange lijnen van de historische ontwikkeling te zien.[3] Hoe meer we weten, hoe groter onze verwondering en waardering.
Hoe belangrijk de lofzang op de liefde in de traditie van het Apostolisch Genootschap is, blijkt uit een koorlied, waarop de tekst van 1 Kor. 13 in opdracht van apostel L. Slok is getoonzet:

De liefde*

Al ware het, dat ik zo zou spreken,
dat men, geboeid door m'n schone verhaal,
het soms hevig' verzet in zich voelde breken,
maar de liefde niet had,
dan was ik als een stuk galmend metaal,
dan was ik als een rink'lend' cimbaal.
Maar als ik de liefde bezit,
dan ben ik lankmoedig, welwillend en blij,
en gelukkig met alles, van afgunst vrij
die de mensheid zo doet kwijnen.
De liefde wordt niet verbitterd,
zij zoekt ook niet zichzelve,
zij zal nimmer, zij zal nimmermeer verdwijnen.[4]

2 Een lofzang op de liefde[5]

Op de volgende twee pagina's ziet u de tekst van Paulus' lofzang op de liefde anders afgedrukt dan meestal in een bijbel het geval is: als een gedicht. Zo wordt beter zichtbaar dat de auteur aan de woordkeuze, de structuur en het ritme de grootst mogelijke aandacht heeft besteed. Het is echter geen gedicht in de klassieke zin van het woord, want het ontbeert een herkenbaar metrum, zoals in Griekse poëzie is vereist, en mist ook de kenmerken van Hebreeuwse poëzie.[6] Gezien de retorische kenmerken is 'lofrede' een betere karakterisering dan 'lofzang', maar 'lofzang' doet meer recht aan de lyrische gevoelens die de tekst oproept.[7]

14

1 *Ἐὰν* ταῖς γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῶ καὶ τῶν ἀγγέλων,
ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω,
γέγονα χαλκὸς ἠχῶν ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον.

2 *Καὶ ἐὰν* ἔχω προφητείαν,
καὶ εἰδῶ τὰ μυστήρια πάντα
καὶ πᾶσαν τὴν γνῶσιν,
κἂν ἔχω πᾶσαν τὴν πίστιν,
ὥστε ὄρη μεθιστάναι,
ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω,
οὐθέν εἰμι.

3 *κἂν* ψωμίσω πάντα τὰ ὑπάρχοντά μου,
καὶ ἐὰν παραδῶ τὸ σῶμά μου
ἵνα καυθήσωμαι,[8]
ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω,
οὐδὲν ὠφελοῦμαι.

4 **Ἡ ἀγάπη** μακροθυμεῖ,
χρηστεύεται **ἡ ἀγάπη**,
οὐ ζηλοῖ **ἡ ἀγάπη,**
οὐ περπερεύεται,
οὐ φυσιοῦται,
5 οὐκ ἀσχημονεῖ,
οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς,
οὐ παροξύνεται,
οὐ λογίζεται τὸ κακόν,
6 οὐ χαίρει ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ,
συγχαίρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ.

7 *Πάντα* στέγει, *πάντα* πιστεύει, *πάντα* ἐλπίζει, *πάντα* ὑπομένει.

8 **Ἡ ἀγάπη** οὐδέποτε πίπτει·
εἴτε δὲ προφητεῖαι – καταργηθήσονται·
εἴτε γλῶσσαι – παύσονται·
εἴτε γνῶσις – καταργηθήσεται.

9 *Ἐκ μέρους* γὰρ γινώσκομεν καὶ
ἐκ μέρους προφητεύομεν·

1 ***Al*** spreek ik de talen van de mensen en van de engelen —
maar heb ik geen LIEFDE,
dan ben ik niet meer dan galmend koper of een schelle cimbaal.

2 ***Al*** heb ik de gave om te profeteren
en heb ik weet van alle geheimen
en alle kennis,
en ***al*** heb ik het geloof,
dat bergen kan verplaatsen —
maar heb ik geen LIEFDE,
dan ben ik niets.

3 En ***al*** geef ik al mijn bezittingen als voedsel voor de armen,
en ***al*** geef ik mijn lichaam prijs
om me te laten verbranden,
maar heb ik geen LIEFDE,
dan baat het me niets.

4 De LIEFDE oefent geduld,
de LIEFDE toont warmte,
de LIEFDE wordt niet jaloers,
zij praalt niet,
blaast zich niet op,
5 laat zich niet gaan,
is niet uit op eigen belang,
laat zich niet boos maken,
rekent het kwaad niet aan,
6 verheugt zich niet over onrecht,
maar vindt vreugde in de waarheid.

7 **Ze** verdraagt *volkomen*, **ze** vertrouwt *volkomen*, **ze** hoopt *volkomen*,
ze volhardt *volkomen*.

8 De LIEFDE vergaat nooit.
of het nu de profetieën zijn – zij zullen afgedaan hebben;
of spreken in vreemde klanken – het zal ophouden;
of kennis – zij zal afgedaan hebben.

9 Want ons kennen is *ten dele*
en *ten dele* is ons profeteren;

10 ὅταν δὲ ἔλθῃ τὸ τέλειον,
τὸ *ἐκ μέρους* καταργηθήσεται.

11 Ὅτε ἤμην νήπιος,
ἐλάλουν ὡς νήπιος,
ἐφρόνουν ὡς νήπιος,
ἐλογιζόμην ὡς νήπιος·
ὅτε γέγονα ἀνήρ,
κατήργηκα τὰ τοῦ νηπίου.

12 Βλέπομεν γὰρ
ἄρτι δι᾽ ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι,
τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον.

Ἄρτι γινώσκω *ἐκ μέρους*,
τότε δὲ ἐπιγνώσομαι καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην.

13 Νυνὶ δὲ μένει·
πίστις, ἐλπίς, **ἀγάπη**,
τὰ τρία ταῦτα·
Μείζων δὲ τούτων· **ἡ ἀγάπη**.

10 en wanneer het volmaakte komt,
zal wat *ten dele* is hebben afgedaan.

11 Toen ik een **kind** was
sprak ik **als een kind,**
dacht ik **als een kind,**
redeneerde ik **als een kind;**
toen ik man geworden ben,
heb ik het **kinderlijke** afgelegd.

12 Want wij kijken
nu nog in een spiegel, raadselachtig,
maar dan van aangezicht tot aangezicht.

Nu is mijn kennen nog *ten dele*,
maar dan zal ik kennen zoals ik gekend ben.

13 Maar het is zo dat blijven bestaan:
geloof, hoop en LIEFDE,
deze drie.
Maar de belangrijkste daarvan is **DE LIEFDE.**[9]

2.1 Woorden

We zoomen in op woordniveau om de literaire schoonheid en de bedoeling van Paulus' tekst duidelijk te maken. Een van de meest kenmerkende aspecten is de herhaling van woorden en zinsdelen, die in de hierboven afgedrukte vertaling typografisch zichtbaar is gemaakt.[10] Opvallend is in vs. 7 het herhaalde *panta* 'alles'. Gewoonlijk wordt dit vertaald met: 'Alles verdraagt ze, alles gelooft ze, alles hoopt ze, in alles volhardt ze' (NBV). Waarom zou de liefde echter 'alles' hopen en 'alles' geloven? Het is aannemelijker *panta* hier op te vatten als 'geheel en al, absoluut, volkomen'.[11]
Het woord *agapê* **'liefde'** wordt negenmaal herhaald (vs. 1-4, 8, 13). In de vss. 9-10 komen driemaal achtereen de woorden *ek merous* **'ten dele'** voor: 'Want ons kennen is ten dele/en ten dele is ons profeteren;/en wanneer het volmaakte komt,/zal wat ten dele is hebben afgedaan', een vierde maal herhaald in vs. 12: 'Nu is mijn kennen nog ten dele'.

Er zijn reeksen parallel gebouwde zinnen geformuleerd die worden afgesloten door een contrasterende climax: *ean kai ean* '**Al** spreek ik ..., **al** heb ik ..., **al** heb ik ...' om duidelijk te maken dat gaven als talenkennis, profetie, inzicht, geloof en zelfopoffering onvoldoende zijn zonder de liefde (vss. 1-2). Zo wordt alle aandacht op de liefde gevestigd. Een versregel verder is dezelfde stijlfiguur te herkennen: '**Al** geef ik al mijn bezittingen ..., **al** geef ik mijn lichaam prijs ... (vs. 3), evenals in: 'Ze verdraagt **volkomen**, ze vertrouwt **volkomen**, ze hoopt **volkomen**, ze volhardt **volkomen**' (vs. 7), nog versterkt door rijm: het viermaal herhaalde ***panta*** 'alles', hier vertaald met 'volkomen', en in het Grieks viermaal dezelfde werkwoordsuitgang op ***-ei***: *stegei* (letterlijk 'bedekt', hier vertaald als 'verdraagt'), *pisteuei* 'vertrouwt', *elpizei* 'hoopt', *hupomenei* 'volhardt', een effect dat in de vertaling verloren gaat.[12]

Vaak worden de vss. 4 en volgende, die de eigenschappen van de liefde opsommen, vertaald met bijvoeglijke naamwoorden: 'De liefde *is lankmoedig*, de liefde *is goedertieren*, zij *is* niet *afgunstig*' (NBG 1951). Paulus legt echter de nadruk op de liefde als werkzaamheid. Hij gebruikt werkwoorden: 'De liefde *oefent* geduld, de liefde *toont* warmte, de liefde *wordt* niet jaloers.' Een oproep tot activiteit!

2.2 Dingen

Vanzelfsprekend verwijst Paulus naar zijn leefwereld, die van onze eenentwintigste-eeuwse aanzienlijk verschilt. Ik ga in op enkele

‘dingen’, concrete voorwerpen, die in de tekst worden genoemd en geef daarbij achtergrondinformatie: ‘galmend koper’, ‘cimbaal’ en ‘spiegel’.

Vs. 1 **‘Galmend koper’.** Van een redenaar werd in Paulus’ tijd een grote fysieke krachtsinspanning gevergd, waarvoor hij moest trainen als een atleet.[13] Elektronische geluidsversterking bestond nog niet. Het ‘galmend koper’ (*kumbalon alalazôn*, vs. 1) verwijst misschien naar een dreunende gong, mogelijk ook naar akoestische vazen die in de Grieks-Romeinse oudheid in theaters werden opgesteld om door hun resonantie de stemmen van de acteurs en redenaars te versterken.[14]

Vs. 1 **‘Cimbaal’.** Een cimbaal (*kumbalon*) was een bronzen bekken dat in de oudheid veelvuldig bij oosterse riten, zoals die van de populaire Egyptische godin Isis, of de Thracische goden Cybele en Attis werd gebruikt. De tegen elkaar geslagen cimbalen, schrille fluitmuziek en opgewonden dans riepen een sfeer van extase op. Het grote Romeinse Rijk kende een veelheid aan volken, talen, culturen en godsdiensten. Het christendom was voor de meeste inwoners van het Romeinse Rijk in de eerste eeuw – de eeuw van Paulus – niet meer dan een van de talrijke exotische culten, een gewoon verschijnsel, zoals Hare Krishna-aanhangers voor Amsterdammers tot het straatbeeld van onze tijd behoren. Het punt van vergelijking, zowel bij het ‘galmend koper’ als bij de ‘schelle cimbaal’, is de zinloosheid van het lawaai.

Vs. 12 **‘Spiegel’.** Als wij anno 2019 in een spiegel (*esoptron*, vs. 12) kijken, krijgen we een scherp beeld. We kunnen zelfs een ‘selfie’ maken en ons evenbeeld zien zoals anderen ons zien. In de oudheid waren spiegels gewoonlijk van brons gemaakt, de spiegelzijde glad, reflecterend, de achterzijde voorzien van een gegraveerde voorstelling. Het spiegelende bronzen vlak gaf slechts een onscherp, enigszins vervormd beeld. Wie dat weet, leest vers 12 anders: ‘Want wij kijken/nu nog in een spiegel, raadselachtig,/maar dan oog in oog.’ Het raadselachtig vervormde spiegelbeeld zal nooit de werkelijkheid kunnen evenaren, maar is daarvan slechts een vage afspiegeling. Guido Gezelle dicht:

> Hoe kan dat zijn,
> o Schepper van hierboven,
> dat ik U maar
> en zie als in een’ glans
>
> als in een glas,
> te zelden onbestoven
> van doom en stof:
> en nooit geheel en gansch?[15]

2.3 Begrippen

We zoomen uit naar het begripsniveau. Ik beperk me tot acht kernbegrippen: 'liefde', 'bergen verplaatsen', 'gaven', 'geloof', 'vreemde klanken', 'ten dele', 'hoop', en 'van aangezicht tot aangezicht', die nodig zijn om de tekst goed te kunnen verstaan.

Vss. 1,2,3,4,8 **'Liefde'** (*agapê*) is de kern van deze lofrede. Wat is *agapê*? Welk soort liefde bedoelt Paulus? Zonder meer: de liefde tot de naaste, de dienende liefde. Het 'liefdemaal' dat de eerste christenen met elkaar vierden, oervorm van communie en avondmaal in de christelijke kerken, werd *agapê* genoemd. Er zijn meer woorden in het Grieks die 'liefde' betekenen, zoals *philia*, *erôs* en *storgê*. *Philia* is 'vriendschap, genegenheid', *erôs* 'begeerte' naar iemand of iets, *storgê* 'genegenheid', vooral tussen ouders en kinderen. Toch gebruikt Plato *erôs* in zijn *Symposium* om het verlangen naar het hoogste goed en het volmaakte geluk aan te duiden en zeg je in het Nieuw-Grieks *s' agapô* 'ik houd van je' tegen je geliefde. De grenzen tussen de verschillende soorten liefde zijn niet scherp te trekken.
Misschien komen we dicht bij het gevoel van liefde zoals Paulus dat bedoelt, als we twee overbekende gelijkenissen uit het evangelie van Lucas lezen: 'De barmhartige Samaritaan' (Luc. 10:30-37) en 'De verloren zoon' (Luc. 13:11-32). In de eerste gelijkenis lezen we over de Samaritaan, toen hij het slachtoffer van een roofoverval zag:

> Doch een Samaritaan, die op reis was, kwam in zijn nabijheid, en toen hij hem zag, werd hij met ontferming bewogen. En hij ging naar hem toe, verbond zijn wonden, goot er olie en wijn op; en hij zette hem op zijn eigen rijdier, bracht hem naar een herberg en verzorgde hem (Luc. 10:33-34, NBG 1951).

In de tweede gelijkenis lezen we over de vader, op het moment waarop hij zijn verloren gewaande zoon zag terugkeren:

> En toen hij nog veraf was, zag zijn vader hem en werd met ontferming bewogen. En hij liep hem tegemoet, viel hem om de hals en kuste hem (Luc. 15:20, NBG 1951).

In beide gevallen wordt in de grondtekst de emotie die in het Nederlands vertaald is met 'werd met ontferming bewogen', uitgedrukt door het Griekse werkwoord *splanchnizesthai*, dat letterlijk betekent 'in zijn ingewanden bewogen worden'; *splanchna* zijn ingewanden. Volgens antieke opvattingen zetelt het gevoel van ontferming in de milt. Het

is het gevoel dat je krijgt als iets of iemand je echt raakt. Datzelfde werkwoord wordt in de evangeliën gebruikt als Jezus zieken geneest en als hij de Bergrede uitspreekt. In de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) en in de Bijbel in Gewone Taal (BGT) wordt het weergegeven als 'hij kreeg medelijden', maar 'medelijden' is iets anders. 'Ontferming' en 'barmhartigheid' zijn woorden die een gezindheid aangeven die dieper gaat dan medelijden. De Herziene Statenvertaling (HSV) vertaalt nauwkeuriger: 'innerlijk met ontferming bewogen'. Het gaat om de liefde die maakt dat je naar iemand toe gaat.
In 1944 marcheerden 20.000 Duitse krijgsgevangenen door de straten van Moskou. Vooraan de generaals. Zij werden met hoongelach ontvangen. Achteraan de magere, haveloze, toegetakelde, volkomen ellendige Duitse soldaten, velen op krukken. Door die aanblik werd een oude vrouw zo bewogen dat zij plotseling door het kordon heen brak en een van de soldaten een homp brood aanbood. Toen kwamen vrouwen van alle kanten. De soldaten waren geen vijanden meer, maar mensen.[16]

Vs. 2 'Bergen verplaatsen' (*orê methistanai*). De uitdrukking 'bergen verzetten' is in het Nederlands dankzij de Statenvertaling spreekwoordelijk geworden voor 'het schijnbaar onmogelijke doen, vaak onder inspiratie van een geloof of ideaal'.[17] Misschien verwijst Paulus hier naar een uitspraak van Jezus (Mc. 11:23). Dan zou het gaan om een mondelinge overlevering, want in zijn dagen waren de evangeliën nog niet op schrift gesteld.[18] Apostel L. Slok wekte in 1951 met het motto 'Wij gaan bergen verzetten!' een enorme offerbereidheid onder de lidmaten van het Apostolisch Genootschap, waardoor tientallen plaatsen van samenkomst gebouwd of gekocht konden worden.[19]

Vs. 2 'Gave'. In 1 Kor. 12:31, dus juist voorafgaande aan de lofrede op de liefde, is sprake van 'gaven' (*charismata*). In de NBV luidt de tekst: 'Richt u op de hoogste gaven. Maar eerst wijs ik u een weg die nog voortreffelijker is.' *Charis* is het Griekse woord voor 'gunst, gunstbewijs, weldaad', iets waar je blij van wordt, iets wat je gekregen hebt, een genade, iets waarop je geen aanspraak kunt maken, wat je overkomt.[20] 'Gaven' geeft dat onvoldoende weer. In 1 Kor. 12:8-10 somt Paulus op aan welke gaven hij denkt: wijsheid, het vermogen kennis over te dragen, geloof, genezende kracht, de kracht om wonderen te verrichten, om te profeteren. Het vermogen om in 'vreemde klanken' (vs. 8) te spreken rekent hij er in deze opsomming niet bij. Hij wijdt er in 1 Kor. 14:1-19 een apart hoofdstuk aan.

Vss. 2, 13 'Geloof' (*pistis*). Bij de vertaling aarzel ik tussen 'geloof' en 'vertrouwen'. De BGT vertaalt hetzelfde Griekse woord *pistis* in vs. 2 met 'geloof' en in vs. 13 met 'vertrouwen'. Voor velen is 'geloof' iets

waar zij kracht uit putten, voor vele anderen iets wat zij verwerpen. De laatsten vertrouwen liever op de ratio. Daarmee bevinden zij zich in goed gezelschap. De grote arts Galenus van Pergamum (tweede/derde eeuw n.C.) bewondert de christenen die hij in Rome leerde kennen om hun levenshouding, maar wijst, zowel in de wetenschap als in de theologie, *pistis* volstrekt af. *Pistis* impliceert voor hem aanvaarden op gezag, 'zoals de volgelingen van Mozes en Christus'. Voor hem is alleen 'bewijskrachtige kennis' acceptabel, volgens een logische methode en zo mogelijk proefondervindelijk verkregen. Toch geeft hij toe dat op bepaalde terreinen kennis gebaseerd op wetenschappelijk bewijs onbereikbaar is. Het wezen van de godheid is daar volgens hem een voorbeeld van. Vol eerbied draagt hij de beschrijving van zijn anatomische onderzoekingen 'als een waarachtige lofzang op aan onze Schepper'.[21]

In een recente studie wordt aangetoond dat het Griekse woord *pistis* en zijn Latijnse equivalent *fides* in het vroege Romeinse Rijk en in het vroege christendom in de eerste plaats 'vertrouwen' betekenden, niet alleen tussen mensen onderling, maar ook tussen mensen en goden in het antieke veelgodendom en bijgevolg tussen de eerste christenen en God. Voor Paulus staat 'geloof' gelijk aan 'vertrouwen'.[22] Vertrouwen gaat over de grondslag voor de gemeenschap. Zonder vertrouwen houdt geen enkele relatie stand, noch in de persoonlijke, noch in de zakelijke, noch in de religieuze sfeer. Misschien komen we dichter bij de betekenis van de woorden *pistis* en *fides* in de tijd van Paulus als we de betekenis van *bona fide* tot ons door laten dringen. Iemand of iets is *bona fide*, letterlijk 'van goed vertrouwen', als we die persoon of zaak betrouwbaar achten. Als er vertrouwen is, kun je een relatie aangaan en in stand houden. Vertrouwen is altijd broos, het kan ook betwijfeld worden. In de brieven van Paulus betekent *pistis* nog niet 'het christelijk geloof'. Dat zou een anachronisme zijn. Toen Paulus zijn apostelbrieven schreef, wist hij nog niet dat zij in de Bijbel terecht zouden komen en dat het christendom een wereldgodsdienst zou worden. Religie als keuze bestond nog niet. Als inwoner van het Romeinse Rijk voldeed je aan je religieuze plichten door offers te brengen aan verschillende goden die het persoonlijk en algemeen welzijn bevorderden. Pas door de komst van het christendom werd religie een bewuste keuze en werd vertrouwen geloof.[23] Misschien is 'geloof en vertrouwen' nog de beste vertaling, in combinatie, zoals voorkomt in het apostolische gemeenschapslied dat gebaseerd is op de bekende gelijkenis in de Bergrede van de man die zijn huis op rotsgrond bouwt, 'een woning die nimmer vergaat' (Mt. 7:24-27, Luc. 6:46-49).[24] Pas in de periode van circa 100 tot 500 n.C., dus na Paulus, verinnerlijkt zich het begrip 'geloof' tot een deugd, een emotie, een gezindheid.[25]

Vs. 8 ‘Vreemde klanken’. Wat moeten we ons daarbij voorstellen? In de Griekse tekst staat *glôssai*, ‘tongen’, in de NBV weergegeven als ‘klanktaal’. Het woord duidt op een verschijnsel dat in de godsdienstgeschiedenis bekend staat als ‘glossolalie’ (van Grieks *glôssa* ‘tong’ en *lalein* ‘spreken’), ‘spreken in tongen’, dat wil zeggen in een toestand van extase klanken uitstoten die lijken op woorden, maar voor de luisteraar niet herkenbaar zijn. Het verschijnsel is zowel binnen als buiten het christendom bekend.[26] Paulus moet er niets van hebben, zoals hij in 1 Kor. 14 uitlegt. Op onverstaanbare woorden kun je geen ‘amen’ zeggen (1 Kor. 14:16). Glossolalie is te onderscheiden van profetie, uitspraken die evenzeer hun oorsprong vinden in extase, maar herkenbaar zijn voor de luisteraar en dienen om de gemeente op te bouwen.

Vs. 13 ‘Hoop’ (*elpis*). In de voor-christelijke Griekse literatuur heeft *elpis* de neutrale betekenis van verwachting, ten goede of ten kwade. Het element verlangen is er niet altijd in aanwezig.[27] Het is onduidelijk of de hoop die in de Griekse mythe in het vat van Pandora achterblijft als de rampen eruit zijn ontsnapt iets goeds of iets kwaads is. Blijft de mensen nog groter ellende bespaard doordat zij niet alle onheil dat op hen afkomt van tevoren kennen?[28] In de Griekse vertaling van het Oude Testament, de Septuagint, is *elpis* altijd positief. In die betekenis gebruikt Paulus het ook.[29] In vs. 7 gebruikt hij het werkwoord *elpizein* ‘hopen’: ‘ze vertrouwt volkomen, ze hoopt volkomen, ze volhardtvolkomen’. De drie werkwoorden beschrijven eenzelfde houding. *Elpis* is in Paulus’ brieven steeds verbonden met de verwachting van de wederkomst van Christus: ‘Hij is het ook die u tot het einde toe de zekerheid geeft dat u geen blaam zal treffen op de dag van onze Heer Jezus Christus’ (1 Kor. 1:8). Ook buiten religieuze context is hoop belangrijk. Terwijl schrijver Arnon Grunberg hoop ziet als een van de grootste gevaren die de mens bedreigen omdat de hoop hem blind maakt voor de realiteit,[30] dicht Václav Havel in de gevangenis een humanistische beschrijving van de hoop als ‘de kwaliteit van de ziel’ die we als mens diep in ons dragen:

> Hoop is niet hetzelfde als optimisme, evenmin de overtuiging dat iets goed zal aflopen. Wel de zekerheid dat iets zinvol is, afgezien van de afloop, het resultaat.[31]

Vss. 9-10, 12 ‘Ten dele’ (*ek merous*). De Willibrordvertaling (WV) spreekt van ‘stukwerk’: ‘Want ons kennen is stukwerk, en stukwerk ons profeteren. Maar wanneer het volmaakte komt, heeft het stukwerk afgedaan’. Aanvankelijk veronderstelde ik dat Paulus hier verwijst naar de ideeënleer van Plato (427-347 v.C.). Deze Griekse wijsgeer, leerling

van Socrates, verklaart dat mensen op aarde slechts de schaduwbeelden van de werkelijkheid waarnemen, die zij nochtans voor de werkelijkheid houden. De waarneembare wereld 'heeft deel' (*metechei*) aan de ware wereld, die hij in de hemel situeert. Daar bevinden zich de volmaakte vormen, de ideeën, zowel van de materiële dingen als van de immateriële begrippen, dus zowel de ideale 'tafel' (niet 'een' ronde of rechthoekige, houten of marmeren, maar 'DE' tafel), als Waarheid, Schoonheid en Goedheid. Wijsbegeerte kan volgens hem de mens helpen om zich van deze, beperkte, wereld los te maken en te leven naar de normen van de eeuwige wereld. Alleen getrainde filosofen kunnen volkomen kennen, de werkelijkheid schouwen.[32] Er is echter een groot verschil. Bij Paulus moet de oude wereld plaatsmaken voor de nieuwe, na een kosmische catastrofe, het einde der tijden. Zijn visie is dynamisch, die van Plato statisch. In de lineaire visie van Paulus volgen de tijdperken elkaar op: nu en straks. Alles wordt nieuw als God regeert. In de verticale visie van Plato bestaan de waarneembare wereld en de wereld der ideeën naast elkaar, gelijktijdig. We hoeven er niet aan te twijfelen dat Paulus bij zijn Griekstalige opleiding in Tarsus in aanraking is gekomen met de filosofische stromingen van zijn tijd. Wellicht heeft hij kennis gemaakt met Plato, maar de belangrijkste invloed zal toch die van de Stoa geweest zijn, de populairste wijsgerige school, die leerde dat in ieder mens de vonk van de goddelijke rede schuilgaat.[33]

Vs. 12 **'Van aangezicht tot aangezicht'** (*prosôpon pros prosôpon*). *Prosôpon* betekent letterlijk 'wat tegenover de ogen is'. Het is in het Grieks het gewone woord voor 'gezicht'. Aan het einde der tijden, dat Paulus verwacht, zullen alle 'gaven' afgedaan hebben omdat zij slechts gedeeltelijke kennis verschaffen. Dan is de kennis van de mens die 'oog in oog' (zo vertaalt de NBV) met God staat, volmaakt, 'dan zal ik kennen zoals ik gekend ben'. Paulus lijkt hier te verwijzen naar twee oudtestamentische passages, waarin sprake is van Mozes die 'van aangezicht tot aangezicht' God heeft ontmoet.[34] Het Hebreeuwse *paniem* wordt zowel gebruikt voor het gelaat van God als voor dat van de mens. Kenmerkend voor het oudtestamentische beeld van God is dat hij zelf, met zijn aangezicht, met zijn oog, zijn volk leidt (Deut. 4:37 HSV).[35] In het Oude Testament is Mozes de enige met wie God spreekt 'van aangezicht tot aangezicht, zoals iemand spreekt met zijn vriend' (Deut. 33:11, NBG 1951). Toen hij met God had gesproken, straalde zijn gelaat zo, dat hij het moest omhullen (Ex. 33:29-35). Het was voor mensen niet te verdragen hem aan te zien. God geeft Mozes de opdracht de Israëlieten te zegenen met de woorden:

De Here zegene u en behoede u; de Here doe zijn aangezicht over u lichten en zij u genadig; de Here verheffe zijn aangezicht over u en geve u vrede (Num. 6:24-26 NBG 1951).

Deze woorden, de hogepriesterlijke zegen, zijn gekrast op een zilveren amulet, als oudste bewaarde Bijbeltekst (zesde eeuw v.C.), te zien in het Israël Museum in Jeruzalem.[36] Binnen het Apostolisch Genootschap is de tekst vooral bekend geworden in de door mannenkoor gezongen versie.[37] *

2.4 Context

De geadresseerden

We zoomen uit naar de context van Paulus' brief. Hij is gericht aan de gemeente van Korinte. We kunnen ons nauwelijks een voorstelling van die gemeente maken, omdat we de brieven van Paulus lezen vanuit het perspectief van twintig eeuwen christendom. We weten hoe het verder ging, maar niet hoe uitzonderlijk, of hoe gewoon het was toen het begon.[38] Aan het avondmaal vonden ongeregeldheden plaats: inhaligheid, dronkenschap, minachting, en vooral overmatig gebruik van onbegrijpelijke tongentaal, glossolalie. Paulus wil die misstanden tegengaan door de deelnemers op te roepen tot onderling respect en liefdebetoon. De samenkomst wordt het best gediend, en de gemeente opgebouwd, als liefde de norm voor de omgang is. Vandaar dat onderwerp: liefde. Hoofdstuk 13 kan niet los van de context gezien worden. De lofrede op de liefde heeft weliswaar een een universele geldigheid verworven, maar oorspronkelijk gaat het om het gedrag in de samenkomst.

De auteur

Paulus was een gehelleniseerde Jood,[39] een man van twee werelden, de Joodse en de Grieks-Romeinse. Hij sprak vermoedelijk Hebreeuws, de taal van zijn vaderen, en zeker Grieks, destijds de lingua franca, het 'Engels', de gewone omgangstaal in de steden van Klein-Azië, zoiets als het Engels in het huidige Singapore, wel Engels, maar een zeer uitgesproken variant.[40] Grieks was de taal van bestuurders en geleerden in het gehele oostelijke deel van het Romeinse Rijk, maar ook in de hoofdstad Rome. Hij was opgegroeid in Tarsus in Cilicië, aan de zuidoostkust van het tegenwoordige Turkije, een gebied dat toen deel uitmaakte van het grote Romeinse Rijk. Het precieze jaar van zijn geboorte kennen we niet. We moeten het afleiden uit andere gegevens. Waarschijnlijk is hij omstreeks het begin van onze jaartelling geboren

uit streng Joodse ouders, zoals ook te zien is aan zijn oorspronkelijke naam Saul of Saulus. Hij was Romeins burger, in die dagen een belangrijk privilege waardoor hij zich van anderen onderscheidde.[41] Zijn Romeinse naam was Paulus.[42] In 67 of 68, tijdens het bewind van keizer Nero, werd hij in Rome om het leven gebracht.

In Tarsus heeft Paulus een Joodse opvoeding genoten. Hij leerde de rabbijnse methode van schriftuitleg. Hij volgde vast ook lessen Griekse retorica en wijsbegeerte. Tarsus was in zijn tijd een bekend intellectueel centrum. Zijn brieven getuigen van zijn kennis van zowel de Joodse als de Griekse wereld. Hij was van huis uit aangesloten bij de strenge Joodse partij van de Farizeeën. In dat kader paste ook zijn opleiding en vorming vanaf ongeveer zijn 21ste jaar in Jeruzalem, 'aan de voeten van Gamaliël', een destijds befaamd Joods geleerde.[43]

Paulus, dan nog Saulus genoemd, is getuige geweest van het lynchen van de christen Stefanus in Jeruzalem (Hand. 7:58-60). Hij was naar eigen zeggen ook zelf fanatiek vervolger van de christenen (Filip. 3:6). Wat daarna gebeurde kan alleen maar in geloofstaal worden verteld:

> Toen hij onderweg was en Damascus naderde, werd hij plotseling omstraald door een licht uit de hemel. Hij viel op de grond en hoorde een stem tegen hem zeggen: 'Saul, Saul, waarom vervolg je mij?' Hij vroeg: 'Wie bent u, Heer?' Het antwoord was: 'Ik ben Jezus, die jij vervolgt' (Hand. 9:3-4).

Saulus 'ziet' de Heer en wordt, geheel volgens de klassieke traditie, verblind. Pas als hij tot geloof komt, vallen hem de schellen van de ogen. Christus neemt de sluier weg en toont God in volle luister (2 Kor. 3:7-18). Die gebeurtenis heeft niet alleen zijn levensweg, maar ook die van talloos velen die met het christendom in aanraking zijn gekomen, bepaald of diepgaand beïnvloed. Fik Meijer geeft in zijn boek over Paulus een verklaring voor het voorval. Paulus zou na het martelaarschap van Stefanus steeds meer sympathie hebben opgevat voor de christenen, maar hoe zou hij als rechtlijnige farizeeër aansluiting bij hen kunnen vinden? Een visioen waarin hij door God geroepen was, was, volgens Meijer, een briljante vondst. Het plaatste hem in één keer op één lijn met de apostelen die Jezus persoonlijk hadden gekend en door hem waren geroepen, en maakte hem acceptabel voor de christenen.[44]

Deze verklaring zou betekenen dat Paulus op weg naar Damascus zijn bekering in scène heeft gezet. De Franse filosoof Alain Badiou, zelf atheïst, komt met een verklaring die meer recht doet aan het unieke karakter van Paulus' confrontatie met zijn Heer, een gebeurtenis die hem zo van zijn stuk bracht, dat die zijn leven totaal veranderde. Voor hem was de ontmoeting met het Ware, de opgestane Heer, een ervaring die aan het rationele weten voorafging en waaraan hij trouw bleef in geloof,

hoop en liefde,[45] Het werd ook de basis voor zijn radicale overtuiging dat alle mensen gelijkwaardig zijn:

> Er zijn geen Joden of Grieken meer, slaven of vrijen, mannen of vrouwen – u bent allen één in Christus Jezus (Gal. 3:28).

> Wij zijn allen van één Geest doordrenkt, of we nu Joden of Grieken zijn, of we nu slaven of vrije mensen zijn (1 Kor. 12:13).

Voor Paulus doen etnische, sociale en genderveschillen er niet meer toe. Volgens de inzichten van de moderne wijsbegeerte is Paulus daarmee, voortbouwend op de denkbeelden van antieke voor-christelijke wijsgeren als Cicero en Seneca, grondlegger van de idee van het 'universele mensdom' geworden.
Paulus kon in zijn eigen levensonderhoud voorzien door het beroep van tentenmaker uit te oefenen. We moeten denken aan de zeilen van schepen en aan de enorme zeilen die boven de amfitheaters werden gespannen om het publiek beschutting te geven tegen de felle mediterrane zon. Hij moest dat werk in Korinte enige weken doen, maar vond het zwaar en deed het niet graag.[46] Als we Paulus als 'handwerksman' betitelen, wekken we een verkeerde indruk. Hij was een intellectueel die bij zijn omgeving zeer gezien was. Zijn tijdgenoten die als huisfilosoof bij aanzienlijke families optraden of rondreisden leefden net zo.[47] Velen in de Grieks-Romeinse wereld zullen Paulus door zijn leefwijze en door zijn stijl van spreken en schrijven als een rondreizende wijsgeer gezien hebben.
Er is geen betrouwbare afbeelding van Paulus bewaard gebleven. De portretten die er zijn dateren van eeuwen later en zijn gebaseerd op de volgende beschrijving uit de tweede eeuw:

> Hij zag Paulus naderen, een man klein van gestalte, met een kaal hoofd, kromme benen, zijn lichaam goed gezond, met borstelige wenkbrauwen die in elkaar overlopen en een hoekige neus, een zeer innemend persoon, want soms leek hij op een een mens, soms had hij het gelaat van een engel.[48]

Zo'n kleine, kale man met kromme benen beantwoordde bepaald niet aan het klassieke mannelijke schoonheidsideaal.

De brieven van Paulus

De brieven van Paulus, zoals opgenomen in het Nieuwe Testament,[49] zijn geschreven in het Grieks; de meeste in de jaren 50. Hij wist niet van tevoren dat zijn brieven in de Bijbel zouden worden opgenomen. Het zijn authentieke brieven. Je ziet hem worstelen met de taal, maar soms staan er juweeltjes van prachtige formulering in, zoals 1 Kor. 13.[50]

Waarschijnlijk dicteerde hij zijn brieven tijdens zijn zendingsreizen. Die werden verzonden aan de geadresseerde gemeenten, zoals Korinte, Tessalonica, Efeze en Rome, vervolgens gekopieerd en doorgezonden naar andere steden.[51] De beide brieven aan de Korintiërs schreef hij vermoedelijk in het jaar 56 vanuit Efeze.
De paulinische brieven vormen het oudste bestanddeel van het Nieuwe Testament. Zij zijn veel ouder dan de evangeliën, die minstens van dertig tot veertig jaar later dateren. Met de andere apostelbrieven vormen zij een rijke bron voor onze kennis van het vroege christendom.
De structuur van de brieven van Paulus komt in grote trekken overeen met die van de brieven die familie, vrienden en bekenden in zijn tijd aan elkaar schreven. Direct aan het begin staat vermeld van wie de brief afkomstig is en voor wie hij is bestemd: 'Van Paulus, apostel van Christus Jezus', 'Aan de gemeente van God in Korinte', gevolgd door een groet of heilwens: 'Genade zij u en vrede van God' (1 Kor. 1:1-3). Hij eindigt met een groet, een ondertekening: 'een eigenhandig geschreven groet van mij, Paulus'[52] en een heilwens (1 Kor. 16:21-24). Gewoonlijk zal Paulus zijn brieven aan een secretaris hebben gedicteerd. In Rom. 16:22 wordt deze ineens zichtbaar: 'Ook ik, Tertius, die deze brief heb opgeschreven, groet u als iemand die in de Heer met u verbonden is'. Soms schreef de apostel echter zelf: 'U ziet het aan de grote letters: ik schrijf u nu eigenhandig' (Gal. 6:11).[53] Het feit dat Paulus een secretaris in dienst had, zegt ook iets over zijn status, rijkdom en ontwikkeling. Iemand van hogere status schreef doorgaans niet zelf.
Door de brieven van apostel Paulus werd de identiteit van de plaatselijke gemeenten versterkt. De band met de apostel werd daardoor ook hechter. Bovendien: de gemeenteleden van Korinte beseften dat zij broeders en zusters hadden in Rome, in Filippi, in Klein-Azië en vice-versa. Blijkbaar werden de brieven door de ontvangers van zo hoge waarde geacht dat zij werden gepubliceerd.

> Wanneer deze brief bij u is voorgelezen, moet u ervoor zorgen dat hij ook in de gemeente van Laodicea wordt voorgelezen, en dat u de brief aan hen te lezen krijgt (Kol. 4:16).[54]

Publicatie wil in de oudheid, voor de uitvinding van de boekdrukkunst, zeggen: in het openbaar voorlezen en kopiëren. De klassieke kenmerken van een brief bleven daarbij bewaard. De brieven hadden dus een duidelijk adres, maar waren toch min of meer openbaar. In de Grieks-Romeinse oudheid gebruikten filosofen soms de briefvorm om hun leer te verkondigen. Zij richtten hun brieven aan één persoon, maar de inhoud was voor een ruimer lezerspubliek bestemd. De Griekse filosoof Epicurus (vierde-derde eeuw v.C.) wil in zijn *Brief over het geluk* de mensen bevrijden

van de angst voor het ingrijpen van de goden in het menselijke leven en van de angst voor de dood. Hij schrijft:

> Al deze dingen (...) moet je dag en nacht overdenken, zowel bij jezelf als met geestverwanten, en je zult nooit verstoord raken.[55]

Zielenrust was het hoogste doel van de epicureïsche filosofie. Om dat doel te bereiken, kwamen de epicureeërs bij elkaar in vriendenkringen, een soort 'huisgemeenten'. Daar lazen zij samen de brieven van hun leraar en hielden zij maaltijd, vierden verjaardagen en herdachten ontslapen vrienden. Voor de eerste christelijke gemeenten heeft de praktijk van de filosofische vriendenkringen, onder meer, als voorbeeld gediend.[56]
De briefvorm maakt het mogelijk zowel heel persoonlijk als met een grotere groep lezers te communiceren. Een beroemde briefschrijver als de Romeinse wijsgeer Seneca (eerste eeuw n.C.) richtte zijn literaire brieven aan zijn vriend Lucilius, maar had zeker een ruimer lezerspubliek in gedachten. Overigens is de overeenkomst in thematiek tussen de brieven van de beide tijdgenoten, Seneca en Paulus, zo opvallend dat eeuwenlang, ten onrechte, is verondersteld dat zij met elkaar hebben gecorrespondeerd.[57]

2.5 Inhoud en betekenis

Tot slot van dit hoofdstuk weer terug naar de hymne. Een nieuwe vertaling verscheen in 2014 in de *Bijbel in Gewone Taal* (BGT). De vertalers wilden een Bijbel maken 'die begrijpelijk is en die door gebruik van gewone taal gemakkelijk leesbaar en toegankelijk is.' Het resultaat is een vertaling die gebruik maakt van niet meer dan circa 3000 woorden.[58] Het knappe van deze vertaling is dat ze vertaalt *ad sententiam*, 'naar de betekenis van de tekst', en dus allerlei woorden en begrippen vermijdt die ons als hedendaagse lezers confronteren met tweeduizend jaar geschiedenis. 'Vreemde' elementen die uitleg behoeven, zoals de antieke spiegel en de tongentaal, ontbreken. Er zijn tussenkopjes toegevoegd die het lezen vergemakkelijken, maar die zijn niet in de grondtekst terug te vinden. Misschien zal de lezer de tekst in 'gewone taal' nog het meest waarderen als hij eerst de moeizame weg van de letterlijke vertaling heeft afgelegd. Deze vertaling maakt oudere vertalingen die dichter bij de grondtekst blijven, niet overbodig. Begrijpen, verstaan, niet alleen met het verstand, maar ook met het hart, is pas mogelijk als je een heen-en-weer-gaande beweging maakt, inzoomen en uitzoomen, of met een ander beeld: varen als een beurtschipper. Je neemt al je bagage

aan eigentijdse ervaringen, veronderstellingen en oordelen mee naar het land van het verleden, doet er daar afstand van en tracht je de kennis van die vreemde wereld eigen te maken, in taal en cultuur. Die neem je weer mee terug naar je land van herkomst, je eigen wereld. Daar aangekomen vertaal je alles wat je geleerd hebt weer zo dat je tijdgenoten die vreemde wereld enigszins zullen verstaan. Het werk van de beurtschipper is dus nooit klaar, want *tempora mutantur, nos et mutamur in illis* 'tijden veranderen, ook wij veranderen daarin'. Hier volgt de vertaling van 1Kor. 13 (BGT):

De liefde

Zonder liefde is alles zinloos

1 Als je geen liefde hebt voor anderen, zijn je woorden zinloos. Zelfs al laat
de heilige Geest je alle talen van de wereld spreken, en ook nog de taal van
de engelen.

2 Als je geen liefde hebt voor anderen, beteken je niets. Zelfs al laat God je
zijn boodschap bekendmaken en krijg je van hem al zijn geheime kennis. En
zelfs al heb je zo'n groot geloof dat je bergen kunt verplaatsen.

3 Als je geen liefde hebt voor anderen, dan is alles wat je doet, zinloos. Zelfs
al verkoop je je bezit, en geef je het geld aan de armen. Zelfs al sterf je in het
vuur, omdat je je leven geeft voor de goede zaak.

Wat is liefde?

4 Liefde is: geduldig en vriendelijk zijn. Liefde is: niet jaloers zijn, niet
vertellen hoe goed je bent, jezelf niet belangrijker vinden dan een ander.

5 Liefde is: een ander niet beledigen, niet alleen aan jezelf denken, geen ruzie
maken en geen wraak willen nemen.

6 Liefde is: blij worden van het goede, en een hekel hebben aan het kwaad.

7 Door de liefde verdraag je alles wat er met je gebeurt. Door de liefde blijf je
geloven en vertrouwen. Door de liefde blijf je altijd volhouden.

De liefde zal nooit verdwijnen

8 Ooit zal er niet meer gesproken worden in vreemde klanken. Ooit zal er
geen geheime kennis meer zijn. Ooit zullen mensen geen boodschap van God
meer vertellen. Maar de liefde zal nooit verdwijnen.

9-10 Alles wat onvolmaakt is, zal verdwijnen als Gods nieuwe wereld komt. Dat
geldt voor al onze kennis, en voor iedere boodschap die we vertellen. 11 Het
is als met een kind dat volwassen wordt. Een kind praat en denkt nog als
een kind. Maar als het volwassen geworden is, zijn al die kinderlijke dingen
verdwenen. Net zo zal straks alles wat onvolmaakt is, verdwenen zijn. Maar
de liefde zal nooit verdwijnen.

12 Nu zien we God nog niet. We merken wel dat hij er is, maar we zien hem niet. Maar straks, in de nieuwe wereld, zullen we God zien met onze eigen ogen. Nu weten we nog lang niet alles over God. Maar dan zullen we hem echt kennen, zoals hij ons nu al kent.

13 Dit is dus waar het om gaat: geloof, vertrouwen en liefde. Dat moet steeds het belangrijkste in ons leven zijn. Maar het allerbelangrijkste is de liefde.

H. A.

„Christus i.h. vleesch."

22. Wie heeft deze brief geschreven? Amsterdam 28 Mei 1941.

Gij hebt de woorden, enz.!

Pinksteren — Oogstfeest

Hem gelijk.

Eeuwenculturd Eeuwsoogst.

Aan het volk Gods, de gekenden des Heeren," wordt de zin van des Heeren woord hernieuwd: „Al komt de belofte toe, en zoovelen als Ik, uw God en Vader, daartoe roepen zal!"

Gudd. worden

Gij volk des Heeren! gij, die door de onbegrippelijke en onzoorgrondelijke liefde als Vaders uit de vele volken naar den geest tot een woonplaats Gods geheiligd wordt, beijver u toch, om deze hoogheilige roeping en bestemming in uw ziel en geest te verdiepen, en vast te leggen aan de vele beloften, die door den van den Vader uitgaanden Geest der Waarheid — middels uw woorden en handelingen — aan de geslachten der aarde vervuld zullen worden.

opwep t.h. intuïtie.

Hem gelijk

De heerlijkheid, die daardoor door een iegelijk onzer gemaakt en genoten zal worden, vervult zich in den zin der Jezuswoorden: „Vader! Ik wil, dat waar Ik ben, ook die bij Mij zijn, die Gij Mij gegeven hebt; zij waren de Uwen, maar Gij hebt ze Mij gegeven, opdat zij Mijn heerlijkheid, die Gij Mij gegeven hebt, met Mij mogen aanschouwen en genieten." (Johannes 17)

Ik ken U!

Zoon K.v.God.

Wanneer deze Goddelijke belofte door het geloof als een schat der eeuwigheid aanvaard is geworden, dan zal dat de hoofdscholel zijn, waaraan op dit feest, het feest der eerstelingen — zijndej ons feest — uw ziel en geest verkwikt en gelaafd kan worden.

Zaaien enz. is alles in gelooven.

Daarom onderschrijf ik van heeler harte den zin van hetgeen de Stamapostel schreef: „Wij kunnen veel over de dingen spreken, maar slechts dàn, wanneer het ons bezit is geworden, kunnen wij uit den overvloed daarvan in woord en handeling ~~geïnteresseerd~~ geven!" Maria bewaarde en daarboven wou zij Hem bij het Kruis van haar zoon!

intellekten!

Het woord van een der Oude Apostelen maak ik dan ook heden levend, n.l.: „Zoodan laat ons feest houden in een ongezuurden geest der oprechtheid en der waarheid!" (1 Cor. 5 : 8)

Wilt bedenken, dat die „hoope der heerlijkheid" met allen, die daaraan deel hebben, ons tot in eeuwigheid zal doen verbonden blijven.

U allen in de vruchtgevolgen (als uitkomsten) een „gezegend" Pinksterfeest wensehend, groet u met den onveranderlijken groet der liefde en des medelevens.

Geheel de uwe,

J. H. van Oosbree.

V. aardsgez. zijn gekomen G. een ergerniss, omdat zijn niet alleen maar uitredd., doch opstanding na overlijden prediken!

Jezus zinspeel niegen op eigenaar!

vlóedgolf v. geest in 't v/t/e o/s/s/c/h. hindul. geestesbendis 't dorre hout.

Brengen loering Kwalen des dords pu 't moeras der zonde.

De vuurhaard v. d. zonde is 't eigen-IK! De zuiv. mensch wil alleen maar geholpen, genezen, geholpen uitgered worden. — De „Heer" maar! maar verlosserte! OOK zoo te worden!

We keren terug naar de zaal waar we begonnen. De dienst begint. Op de dientafel ligt de bijbel opengeslagen, daarop de nieuwe Weekbrief, de gemeente luistert. De voorganger maakt een voor apostolischen bekend gebaar: hij of zij haalt haar of zijn exemplaar van de Weekbrief tevoorschijn, voorzien van eigen aantekeningen. Zo deed oudste L. Slok het al in 1941 op een Weekbrief van apostel Van Oosbree (illustratie p. 32). Zeker als je de dienst leidt, maak je je de Weekbrief eigen. Natuurlijk leest een voorganger de Weekbrief anders dan een kind tijdens de 'kindereredienst' en weer anders dan een militair op missie in Afghanistan, maar toch voelt het als een persoonlijke brief, die de geadresseerden maakt tot leden van een gemeenschap. We zoomen weer iets verder uit. Wat is een brief eigenlijk? Hoe staat de actuele apostelbrief binnen het Apostolisch Genootschap, de Weekbrief, in de traditie van het briefschrijven?

3.1 Wat is een brief?[59]

Het Nederlandse 'brief' komt van het middeleeuws-Latijnse *breve*, de onzijdige vorm van het bijvoeglijke naamwoord *brevis* 'kort': een kort geschrift. Pas na de zeventiende eeuw krijgt het de huidige betekenis: 'Een geschrift, blijkens aanhef en slot aan één of meer bepaalde personen gericht ten einde dezen iets te doen weten en, gewoonlijk gesloten en van een adres voorzien, verzonden'.[60] In het klassieke Latijn is het woord voor 'brief': *litterae* ('letteren') of *epistula* (uit het Grieks *epistolê*, letterlijk 'iets wat gezonden wordt, schriftelijke opdracht'), vandaar het Nederlandse woord 'epistel'. Om de traditie van de Weekbrief te kunnen plaatsen schets ik eerst een ruimer kader.

3.2 Drie revoluties in communicatie

De prehistorie eindigt op het moment waarop het schrift wordt uitgevonden, de eerste revolutie in communicatie. Dat gebeurde op twee plaatsen in ongeveer dezelfde tijd, ca. 3000 v.C., in Egypte en in het Tweestromenland, tussen de Eufraat en de Tigris, in het tegenwoordige Irak.[61] Schrijven bleef eeuwenlang voorbehouden aan specialisten, professionele schrijvers, ambtenaren, priesters. Pas met de uitvinding van het alfabetische schrift kwam het schrijven binnen het bereik van iedereen. Dat geldt met name voor de Griekse wereld sinds ca. 800 v.C.

Niet alleen literatuur en wetenschap kwamen tot bloei, ook gewone mensen konden hun zorgen en verlangens op schrift stellen en met anderen delen, door het schrijven van brieven.[62] Met name uit Egypte, waar in de periode tussen de vierde eeuw v.C. en de achtste eeuw n.C. een grote Griekssprekende bevolking woonde, zijn duizenden brieven op papyrus (Grieks: *biblos*, *biblion*) bewaard gebleven.[63]
In West-Europa ontwikkelden zich van de elfde tot in de veertiende eeuw 'tekstgemeenschappen', gemeenschappen van gelovigen die zich verenigden onder een leider die religieuze teksten las en interpreteerde.[64] Katharen, hussieten, waldenzen en franciscanen vormden zulke gemeenschappen. De leden waren niet allen geletterd, maar volgden een leraar die zijn autoriteit niet ontleende aan de kerkelijke hiërarchie, maar aan zijn kennis van de teksten. In de Nederlanden is de Moderne Devotie, opgekomen in de veertiende eeuw, een voorbeeld van zo'n gemeenschap. Een belangrijke vertegenwoordiger daarvan was Thomas a Kempis, overleden te Zwolle in 1471, die op de Agnietenberg zijn *De imitatione Christi*, 'Over de navolging van Christus', schreef. Eeuwenlang was het, na de Bijbel, een der meest gelezen boeken ter wereld. Daarin komt een gedicht voor dat ondubbelzinnig verwijst naar 1 Kor. 13:

Magna res est amor, magnum omnino bonum, quod solum leve facit omne onerosum, et fert aequaliter omne inaequale. (...) Nihil dulcius est amore, nihil fortius, nihil altius, nihil latius, nihil iucundius, nihil plenius nec melius in coelo et in terra: quia amor ex Deo natus est, nec potest, nisi in Deo, super omnia creata quiescere.

Liefde is iets groots, het allerhoogste goed, het enige wat elke last licht maakt en gelijkmoedig elk onrecht verdraagt. (...) Niets is heerlijker, niets sterker dan de liefde, niets hoger, niets ruimer, niets aangenamer, niets voller, noch beter in de hemel of op aarde: want liefde is geboren uit God en kan alleen in God boven alle schepselen rusten.[65]

De tweede grote omwenteling in de communicatie vond plaats omstreeks 1500, door de uitvinding van de boekdrukkunst. Het belang daarvan is nauwelijks te overschatten. De reformatie is ondenkbaar zonder de drukpers. Het eerste met losse letters gezette en gedrukte boek was de beroemde Gutenbergbijbel (1455). De geschriften van Luther en Erasmus hadden nooit zo snel onder zoveel mensen in zoveel landen verspreid kunnen worden als zij niet gedrukt waren. Erasmus van Rotterdam (1469?-1536) schreef tijdens zijn leven meer dan drieduizend brieven, in het Latijn, die ook door anderen dan de geadresseerden werden gelezen en een belangrijke rol speelden in het intellectuele debat van zijn tijd.[66] Wie een brief van Erasmus kreeg, liet die aan iedereen

lezen. Erasmus beoefende het briefschrijven als een kunst en schreef er zelfs een handboek over, een 'brievenboek'.[67] Hij was overigens zeer op Paulus gesteld. Hij parafraseerde enkele van Paulus' brieven en gaf in een brief een vriend de raad:

> Maak je vooral vertrouwd met het werk van Paulus. Dat moet je altijd op schoot hebben, 's nachts doorbladeren, overdag doorbladeren, en tot op het laatste woord van buiten leren.[68]

We bevinden ons nog midden in de derde revolutie in de communicatie, de digitalisering. Omstreeks 1990 werd het World Wide Web uitgevonden en daarna werd e-mail een steeds gangbaarder communicatiemiddel. In vergelijking met de zogeheten 'sociale media', zoals Whatsapp, Twitter, Instagram en dergelijke, zijn zelfs e-mails al traag. De klassieke briefpost noemt men nu 'snail mail', 'slakkenpost', al bieden de betrouwbaarheid en de waarborging van het briefgeheim nog steeds grote voordelen. Een persoonlijke, handgeschreven brief is een zeldzaamheid geworden. Kees Schuyt raadt aan:

> dat ieder die zijn morele, fysieke en mentale vaardigheid op peil wil houden één keer per week een brief schrijft aan een ander, een medemens die zo'n brief om welke reden dan ook goed kan gebruiken, bijvoorbeeld om er troost, inspiratie of saamhorigheid uit te putten.[69]

Apostolischen zijn dus bevoorrecht.

Tegen de achtergrond van deze drie revoluties moeten we de ontwikkeling van de apostelbrief zien: er zijn handgeschreven apostelbrieven geweest, gedrukte en via internet verspreide. De brieven van de apostelen in het apostolische Werk zijn qua vorm en inhoud heel verschillend, maar zij staan wel in dezelfde traditie als die van Paulus.

3.3 Stijl en vorm

Brieven liggen dicht bij gesprekken. Mensen schreven elkaar vroeger brieven omdat de afstand te groot was om elkaar te spreken. Door telefoon en internet met al zijn snelle digitale geluid-, beeld- en tekstverbindingen is de noodzaak van het briefschrijven minder groot geworden. Toch biedt de brief, of die nu op papier of digitaal wordt overgebracht, de voordelen van meer reflectie. Net als in een gesprek delen schrijver en ontvanger bepaalde vooronderstellingen, die niet meer expliciet ter sprake behoeven te komen. Goede verstaanders hebben aan

een half woord genoeg. Vaak is een brief een momentopname in een voortgaand gesprek. Om de volledige gedachtegang te kunnen volgen moet men dus ook eerdere en latere brieven kennen. Anders dan in een verhaal komt in een brief de schrijver persoonlijk naar voren. Er is sprake van een ik-jij-verhouding. De schrijver richt zich tot een of meer bepaalde ontvangers. Ook in dat opzicht lijken brieven op gesprekken. Zij weerspiegelen de aard van de relatie.
Een brief is onmiddellijk te herkennen aan enkele formele kenmerken: datum, plaats, afzender en geadresseerde worden vermeld, er is een begroeting, de aanleiding wordt genoemd, aan het slot worden groeten gedaan of wensen geuit, een ondertekening sluit de brief af. Vanzelfsprekend wordt een brief gekleurd doordat hij bijvoorbeeld op 11 september 2001, de datum van de aanslag op de Twin Towers in New York, is geschreven, in Eindhoven.[70] Een brief op 10 september vanuit Jeruzalem of Kaapstad ziet er anders uit. Brieven zijn tijd- en plaatsgebonden, maar sommige brieven overstijgen die beperkingen en krijgen een universeel karakter.

Al deze aspecten gelden ook voor de nieuwtestamentische brieven, waaronder die van Paulus de bekendste zijn, en voor de apostelbrieven in het apostolische Werk. Bijzonder herkenbaar voor apostolischen is de zegenwens aan het slot van een brief (b.v. 1 Kor. 16:24). De brieven van Paulus waren, net als de Weekbrieven uit de apostolische traditie, bedoeld om te worden voorgelezen: ‘In de naam van de Heer verzoek ik u dringend deze brief voor te lezen aan alle broeders en zusters’ (1 Tess. 5:27).[71] Zij werden ook tussen de christengemeenten heen en weer gestuurd. Zo ontstond een ‘corpus’ van paulinische brieven die een belangrijke rol speelden bij de vorming van de christelijke gemeenschappen. Paulus valt zichzelf wel eens in de rede, maakt zinnen niet af, raakt verstrikt in een moeilijke gedachtegang. De brieven zijn nooit een afgewogen theologisch betoog. Ze zijn verre van dogmatisch, eerder een vorm van hardop denken. Paulus besefte: ‘...want de letter doodt, maar de Geest maakt levend’ (2 Kor. 3:6). Bij dat alles voelen apostolischen zich zeer vertrouwd. In de brieven beantwoordt Paulus vragen die hem eerder hebben bereikt en die we niet kennen. In de hedendaagse Weekbrieven van de apostel spelen de gesprekken die hij in de voorafgaande week heeft gevoerd en de vragen die hem zijn gesteld een belangrijke rol. Ook in dat opzicht zijn zij dus een bijdrage aan een voortgaand gesprek, een dialoog.[72]

Op 10 juli 1904 schreef apostel J. Kofman Rzn (1898-1910)[73] een brief aan 'Mijne Lieve Broeders Voorgangers en Leden', die in gedrukte vorm werd verspreid. Het eerste deel was bestemd voor de ochtenddienst, het tweede 'broodje' zoals hij het noemde, was uitgangspunt voor de avonddienst. Daarmee begon de unieke, Nederlandse traditie van de wekelijkse apostelbrief, een traditie die in de Hersteld Apostolische Zendinggemeente in de Eenheid der Apostelen (HAZEA) en daarna in het Apostolisch Genootschap tot heden levend is gebleven.[74] Boven de brief van 4 december 1904, gericht aan de 'Broeders voorstanders en behoeftige leden', staat: 'Het Brood des Levens'.[75] Het is een bewerking van de woorden van stamapostel F. Krebs (1896-1905).[76] De pretentie van dit bescheiden blaadje is groot. Het wordt 'Epistel' genoemd, een verwijzing naar de Bijbelse apostelbrieven, en de lezer wordt uitgenodigd de blaadjes te bewaren en later in te binden: 'Deze broodjes behooren tot den nieuwen Bijbel'. In 'het Nieuwe Licht', een beweging die uitging van de Duitse apostel Krebs, werd het levende woord van de apostelen gezien als gelijkwaardig aan het Bijbelwoord:[77]

> Zijn nu de schriften der Apostelen heilig en de mededeelingen van de daaden des Heeren Jezus door de Evangelisten als heilig verklaard, waarom maakt men niet ook de schriften der tegenwoordige Apostelen en boden Gods heilig?[78]

of zelfs daarboven verheven. De herders, de voorgangers der apostolische gemeenten, werd voorgehouden:

> [...] legt aan de schapen niet uwe meeningen en inzichten als voeder voor, maar het naar tijds omstandigheden gegeven woord, opdat gij [...] niet de schapen met het verdorde hooi uit het verledene voedt, maar met het frische groen uit het heden, des naar tijdsomstandigheden gezonden woords. Geeft den schapen frisch water, geen oud, vuil putwater, maar frisch, levend bronwater, water des levens.[79]

Apostel Kofman gebruikte de Weekbrieven ook als communicatiemiddel voor praktische, organisatorische zaken. Als apostel Krebs vanuit Duitsland op bezoek komt, wordt het hele, drukke programma in de Weekbrief opgenomen. Direct na zijn aankomst op donderdag 13 of vrijdag 14 oktober 1904 in Oldenzaal is er al op vrijdag om 9:20 of 10 uur dienst in Leiden en 's avonds nog in IJmuiden, gevolgd door een dienst op zaterdag in Den Helder, op zondag '(in een groote zaal)' in Amsterdam en diezelfde avond nog in Enkhuizen. De mededelingen gaan vergezeld

van praktische aanwijzingen en laatste berichten, soms nog in de marge afgedrukt.[80] Het schrijven van de Weekbrief noemt hij 'een broodje schrijven'.[81] Hij duidt zichzelf in alle bescheidenheid aan in de derde persoon als 'het apostelambt'. Karakteristiek zijn groet en ondertekening aan het einde van de brief:

> Vrede groeten van onzen God, vanuit lieven Vader Niehaus, tot u komende door ons Apostelambt, uw nog innigl. Voorganger Jb. Kofman Rz.[82]

Apostel J.H. van Oosbree (1910-1948) zette deze traditie voort. 'Spijzebrieven', 'Manna des Daags', zo werden zijn Weekbrieven onder meer genoemd. Ze vormden voor de voorgangers en priesters het uitgangspunt voor de diensten en konden later door alle broeders en zusters in het Zondagsblad of Weekblad worden nagelezen.

Apostel L. Slok (1946-1984) zag zijn Weekbrief, of 'Weekschrijven', als:

> werkelijk een Hartensuiting, een opwellen uit een Hart, (...) dat zijn hele leven instellen wil om uw leven tot een zegen voor een ander te maken'.[83]

Eenmaal vertelt hij over het schrijfproces. Zijn woorden doen denken aan die van de dichteres Ida Gerhardt: 'De schepping schrijft in mij!'.[84]

> Soms denk ik: 'Heb Ik dit zélf geschreven?' Welke 'ik' van de zovele 'ikken' in mij heeft dat nu gedaan? Het lijkt alsof er een ander 'ik' in mij aan het woord is gekomen. Een stem waarnaar ikzelf met een glimlach op mijn gelaat en in grote dankbaarheid en eerbied luister. De stem van de inspraak van het wonderschone, dat met zoveel bloed en tranen is betaald.[85]

In de periode 1972 tot 1993 was 'Hartensuiting' de gangbare benaming voor de Weekbrief. Sindsdien is de naam weer 'Weekbrief'.

Ten tijde van de apostelen Van Oosbree en L. Slok was het uitzonderlijk dat een ander dan de apostel de Weekbrief schreef. Of de apostel nu op een buitenlandse reis was of in het ziekenhuis, altijd ging het schrijven van de Weekbrief door.[86] Apostel J.L. Slok (1984-2001) zorgde voor een cultuuromslag, die op dat moment als volstrekt natuurlijk aanvoelde, door regelmatig een beroep te doen op opziener H.J. Kooreman (1996-2003).

Apostel D. Riemers (2001-2011) liet zich bijstaan door een groep broeders en zusters die met hem het 'Weekbriefoverleg' vormden. Hij breidde de kring van schrijvers verder uit met de leden van de kring van districtsverzorgers.[87] Apostel A. Wiegman (aangewezen 2011) heeft dat

beleid voortgezet. Sinds 2008 is er enkele malen per jaar ruimte om per gemeente een oudere Weekbrief als uitgangspunt te kiezen voor de dienst of een zogeheten 'gemeenschapsbrief' te schrijven.[88]

Sinds 2002 ontvangen alle lidmaten de Weekbrief vóór de zondag thuis. Voordien kregen alleen de 'dienenden', de ambtsdragers die met de geestelijke verzorging en de leiding van diensten belast waren, de Weekbrief vóór de zondag en de overige broeders en zusters achteraf. Sinds 2008 verschijnt de Weekbrief al voor de zondag op internet, op het openbare gedeelte van de website van het Apostolisch Genootschap, sinds 2019 onder de titel 'Wekelijkse inspiratie'.[89] De waarde van de Weekbrief wordt niet alleen bepaald door de inhoud, maar in de eerste plaats door de relatie tussen de lezer en de apostel, zelfs als de Weekbrief nu en dan niet door de apostel zelf is geschreven. Omdat de plaats van de apostel veranderde, veranderde ook de relatie met de apostel en daarmee de Weekbrief.

In 2002 wijdde apostel Riemers een Weekbrief aan 'de Weekbrief', met als titel: 'Parlez-moi d'amour'.[90]

> Door de essentiële waarden van het apostolisch geloof levend te maken, werd de Weekbrief een bron van persoonlijke overdenking en gaf hij tevens richting aan de inhoud van de eredienst en ons gedachtegoed. Zo gaat het nog steeds: apostolische mensen trachten eeuwenoude waarden als trouw, barmhartigheid, respect en gerechtigheid in hun eigen leven op een natuurlijke wijze te integreren. Dat streven brengt ons tot een vervuld bestaan, tot voldoening van onszelf en ten dienste van de samenleving als geheel.

Hij schetst het schrijven en lezen van de Weekbrief als een 'communicatief scheppend proces', een dialoog:

> De uiteindelijke en unieke waarde van de Weekbrief wordt bepaald door onze relatie en de waarachtigheid van het woord. Hoe zou ik u over vrede kunnen schrijven als ik leef met een verbitterd hart? Boven elke Weekbrief staan al vele jaren de enige vetgedrukte woorden: 'Hartelijk geliefde broeders, zusters en jonge mensen'. Daar is bewust voor gekozen, want de relatie tussen apostolischen is gebaseerd op de liefde voor de schepping en elkaar en op de erkenning van de Apostel. Liefde als eenvoudige blijdschap om het pure feit dat die ander er is. Daarom zijn weekbrieven in feite: liefdesbrieven!

Je zou een Weekbrief kunnen lezen als een column of een essay, maar ook als een opdracht, een 'epistel' in de oorspronkelijke betekenis. Je mag de kwetsbare woorden alleen 'wakkerlezen', zoals de dichter Leo Vroman zegt, als je door de liefde bent gedreven.

> Doe deze woorden niet vergeefs ontwaken,
> zij kunnen zich hun naaktheid niet vergeven;
> en laat uw blik hun innigste niet raken
> tenzij ge door de liefde zijt gedreven.[91]

3.5 De Weekbrief en de tijdsomstandigheden

De tijdsomstandigheden gaan apostolischen niet voorbij. Gedurende de arbeidsperiode van apostel Van Oosbree speelden zich twee wereldoorlogen af die op het dagelijks leven van alle apostolischen directe invloed hadden. Toch heb ik in geen van zijn Weekbrieven een rechtstreekse verwijzing daarnaar kunnen vinden,[92] met één uitzondering. In de Weekbrief van 16 november 1938 reageert apostel Van Oosbree op de verschrikkingen van de 'Kristallnacht', 9-10 november:[93]

> Wanneer wij de in dezen tijd zich openbarende Joden-vervolging aanschouwen, ziende het schrijnende onrecht, wat dezen menschen aangedaan wordt, dan vervult ons dit met deernis en weemoed.

Woorden van protest, medeleven en ernstige bezorgdheid, maar wie de Weekbrief verder leest, met name het naschrift waarin de 'Geloofskinderen' wordt aangeraden Rom. 11 te lezen, komt tot de ontdekking dat apostel Van Oosbree de gebeurtenissen in Bijbels perspectief plaatst. Paulus maant in deze brief de Joden, tot wie hij zelf behoort, zich te bekeren tot het geloof in Christus. De implicatie van de Weekbrief is dat de joden in Duitsland in 1938 vervolging hadden kunnen voorkomen door zich te bekeren.[94] Blijkbaar strijden menselijke empathie en theologische duiding hier om de voorrang; van een stellingname tegen het nazisme is echter geen sprake. In de *Mededeelingen uit den Arbeid onzes Apostels*, die alleen voor de 'dienenden', de ambtsdragers, waren bestemd, was hij openhartiger over de oorlogsdreiging. Hij drong er echter bij hen op aan niet zomaar alles klakkeloos aan de 'Geloofskinderen' mee te delen. Het was hem erom begonnen de zielzorgers bewust te maken van hun verantwoordelijkheid, opdat degenen die aan hun zorgen waren toevertrouwd bij hen terecht zouden kunnen als de nood aan de man zou komen.

Apostel L. Slok ontwikkelde een mondiaal perspectief. Zijn reizen naar de Nederlandse dienstplichtige soldaten in Indië tijdens de zogeheten 'politionele acties' droegen daartoe bij. Aan boord van het motorschip 'Ophir' in de Javazee schrijft hij op 18 mei 1948:

> De vele zielsindrukken, die ik den laatsten tijd heb mogen opdoen, hebben **de wereld van mijn denken verbazend verruimd**. ik zal nooit meer – bij het vertoeven onder en bij het aanschouwen van het Volk Gods – slechts aan enkele duizenden kunnen blijven denken, maar dan zal mij steeds weer opnieuw **die millioenenmassa** voor ogen staan die **tezamen het volkerenlichaam vormen**.[95]

Hij wijst op de gebeurtenissen in de wereld om de apostolischen, 'het Volk-Gods', te doordringen van hun taak voor de gezindheid van liefde en vrede in de samenleving te zorgen, een steeds terugkerend thema in zijn Weekbrieven.[96]

Bij zijn 10-jarig jubileum werd apostel J.L. Slok een boek aangeboden: *De dialoog*.[97] Het boek bevat, naast journalistieke bijdragen uit de jaren 1984-1994, Weekbrieffragmenten uit dezelfde periode, literaire teksten en talrijke foto's. Iedere laag vertelt haar eigen verhaal. De val van de Berlijnse muur, de afschaffing van de apartheid in Zuid-Afrika, de Golfoorlog en vele andere gebeurtenissen ontrollen zich. De Weekbrieffragmenten herhalen dat verhaal niet, maar zijn 'bedoeld om ons besef deelgenoot te zijn in een alles omvattende schepping te verstevigen' en maken zo de plaats van het Apostolisch Genootschap in het wereldgebeuren herkenbaar.[98] Eén voorbeeld uit vele: Toen tijdens het jeugdappèl 1989 in de volle zaal van de Rotterdamse Doelen jonge mensen de bloemversiering toelichtten, 'een bloemstuk van rode rozen, symbool voor het hart, als de stuwende kracht van de liefde',[99] gingen de gedachten van de apostel naar elders, waar jonge mensen oog in oog stonden:

> Ik moest sterk denken aan andere jonge mensen die op hetzelfde moment op het 'Plein van de Hemelse Vrede' in Peking, onder vuur werden genomen door … leeftijdgenoten. Hier: jonge mensen die mogen leven in de weelde van de vrijheid en met erkenning voor de menselijke waardigheid, dáár jonge mensen die wanhopig een signaal geven, dat ook zij zich willen ontplooien en erkend willen worden in hun menszijn. Daarom kon ik het niet nalaten allen uit te nodigen te gaan staan en met elkaar te zingen: 'Gelukkig land, gelukkig volk,/waar vrijheid heerst als hoogste goed …'[100]

Op 11 september 2001, de dag van de aanslag op de Twin Towers in New York, schrijft apostel Riemers:

> De zon schijnt nog als een paar minuten geleden. De vogels zingen nog net zo. Toch ziet de hele wereld er anders uit sinds ik op de televisie de beelden zag van de onbeschrijflijke ramp die de Verenigde Staten heeft getroffen.

In de Weekbrief is sprake van gevoelens van warm medeleven, maar ook van woede, angst, vertwijfeling. De dramatische gebeurtenissen op het wereldtoneel leiden tot bezinning:

> Mensen die niet in hun nood en in hun waarde worden erkend, kunnen tot wanhoopsdaden komen. (...) Wie durft nu te spreken van troost en vertrouwen? Als je de ander de erkenning schenkt die je zelf misschien niet van hem of haar ontving, als je de ander liefde schenkt, die mogelijk niet wederkerig is, komt er troost.[101]

Apostel Wiegman, die zelf als arts in Manhattan op 11 september 2001 aan het bed van slachtoffers van de terreuraanslag stond,[102] vindt menigmaal in de actualiteit van het wereldgebeuren, veraf en dichtbij, inspiratie voor zijn Weekbrieven, zoals bij het vluchtelingenvraagstuk:

> Hoe lang blijft iemand een vluchteling? Wanneer leven we eindelijk samen in broederschap? Door onze apostolische waarden in praktijk te brengen, geven we zin aan ons dagelijks bestaan en wordt solidariteit beleefbaar in de samenleving.[103]

Dit zijn slechts enkele voorbeelden van de dialoog tussen de samenleving als geheel en het apostolische Werk, zoals die in Weekbrieven tot uiting komt. De tendens is duidelijk. De oorspronkelijke gedachte dat apostolischen uit de 'wereldakker' waren 'vrijgekocht' om voor het Christusrijk te dienen,[104] speelde tijdens apostel Van Oosbree en daarvoor nog een grote rol.[105] Dat gold niet alleen bij de keuze van een huwelijkspartner (een geloofsgenoot of 'een meisje/jongen uit de wereld'), maar zeker ook bij de houding ten opzichte van de gebeurtenissen op het wereldtoneel. Van 'vreemdelingen en bijwoners' (Hebr. 11:13 NBG 1951) zijn apostolischen wereldburgers geworden.[106] Die tendens is uit de Weekbrieven af te lezen.

3.6 De ontwikkeling van de Weekbrief in grote lijnen

Het is wonderlijk dat het initiatief dat apostel Kofman zo onbevangen nam, in vertrouwen op zijn roeping en in grote aanhankelijkheid aan de stamapostel, in Nederland in zo vruchtbare bodem is gevallen. Onlangs nog, 115 jaar na het verschijnen van de eerste Weekbrief, woonde ik in Schiedam een dienst bij die geheel was voorbereid door kinderen en jonge mensen in de leeftijd van 6 tot 18 jaar. Zij leidden de dienst ook zelf en hadden de liturgie bepaald. Een door henzelf geschreven Weekbrief was daarvan een voor hen vanzelfsprekend en onmisbaar bestanddeel.

Als we trachten de ontwikkeling van de Weekbrief in die 115 jaar te overzien constateren we in de eerste plaats een beweging van binnen naar buiten: aanvankelijk alleen voor apostolischen. Allengs richtten de auteurs van de Weekbrieven zich tot een ruimer lezerspubliek, niet alleen meer tot apostolischen, maar, via internet, tot ieder die ervoor wil openstaan.
Apostel Kofman vereenzelvigde zich met apostel Paulus en zag zijn werk, ook het schrijven van zijn 'broodjes', als voortzetting van diens zendingsarbeid. Voor apostel Van Oosbree was de 'Spijzebrief' een onmisbaar instrument om zijn gedachten met degenen die aan zijn zorgen waren toevertrouwd, voor hem het 'volk Gods', te delen, in Bijbelse taal, met een overvloed aan expliciete en impliciete verwijzingen naar Bijbelteksten, op een enkele uitzondering na zonder referentie aan de ontwikkelingen in de wereld. De Weekbrief was uitsluitend gericht op apostolischen en hun leefwereld. Zijn opvolger apostel L. Slok zag zijn wekelijkse brief als een 'Hartensuiting', het medium waarmee hij zijn broeders en zusters voedde en opvoedde, in Bijbelse taal, maar zonder veel verwijzingen naar Bijbelteksten, om hen te bepalen bij hun taak te zorgen voor onbaatzuchtigheid, liefde en warmte, kortweg: 'christuszin'. Het is paradoxaal dat hij die de woorden van Paulus zo ter harte nam dat hij 1 Kor. 13 altijd bij zich droeg en in heel zijn leven nastreefde, moest ervaren dat degenen die hem volgden de bron van zijn geloof en zijn wijsheid niet meer zelf zochten in de Bijbel, maar alleen in het 'algenoegzaam woord' van de levende apostel, waardoor die bron uit het zicht verdween. Apostel J.L. Slok verruimde het perspectief van zijn Weekbrieven door het wereldgebeuren, ver weg en dichterbij, nadrukkelijk bij zijn Weekbrieven te betrekken en de broeders, zusters en jonge mensen op te roepen medeverantwoordelijk te zijn voor het uitdragen van de 'christusgezindheid'. Meer dan voorheen gebruikelijk was verwees hij naar Bijbelplaatsen, maar ook naar andere bronnen die inspiratie konden bieden. Zijn opvolgers Riemers en Wiegman volgden hem in dat spoor, waarbij Riemers het accent legde op de Weekbrief als een tekst die in dialoog ontstaat. De laatste jaren wordt de verbondenheid met de Bijbelse traditie minder sterk gevoeld en worden andere wijsheidsbronnen nadrukkelijker genoemd. De vraag is gerechtvaardigd wat 'oog in oog', 'van aangezicht tot aangezicht', voor apostolischen vandaag betekent en wat voor hen de apostolische opdracht inhoudt.

4 Paulus in de apostolische beweging (ca. 1830-heden)[107]

De gedachten en de taal van Paulus zijn zo met de apostolische cultuur verweven dat de meeste apostolischen zich niet eens bewust zijn dat zij woorden en beelden gebruiken die aan Paulus zijn ontleend. Een voorbeeld daarvan is de uitdrukking 'zich uitstrekken naar', zoals in: 'Apostolisch-zijn is een levenshouding, waarnaar we ons in de praktijk van alledag willen uitstrekken'.[108] Die uitdrukking, in geen woordenboek te vinden, is afkomstig van Paulus die zichzelf vergelijkt met een hardloper: 'mij uitstrekkende naar hetgeen vóór mij ligt, jaag ik naar het doel ...' (Filip. 3:13-14, NBG 1951). De starthouding van hardlopers in de oudheid was niet gehurkt, zoals tegenwoordig, maar staande, met uitgestrekte handen.

In de Catholic Apostolic Church lag het accent in de prediking op de wederkomst des Heren, niet op de liefde in de gemeente. Dat geldt ook voor de Katholisch-apostolische Gemeinde en de Allgemeine Christliche Apostolische Mission in Duitsland.[109] Er was wel veel aandacht voor 1 Kor. 12 (de gaven van de Geest) en 14 (profetie en klanktaal), maar niet voor 1 Kor. 13 (het loflied op de liefde).[110]

Met de komst van apostel F.W. Schwartz (1863-1895) naar Nederland in 1863 en de vestiging van de Apostolische Zending in Amsterdam brak een nieuwe periode aan. Door de roeping van nieuwe apostelen kwam er meer aandacht voor de gemeenschap, al bleef de wederkomstverwachting het overheersende perspectief. Schwartz schreef boeken en pamfletten, maar nog geen Weekbrieven.[111] Er zijn wel preekaantekeningen in handschrift van hem bewaard, losse notities, soms op de achterkant van een prijscourant van de bakker of een folder van de slager, die in het archief van het Apostolisch Genootschap te Baarn zorgvuldig worden bewaard. Tussen de vele verwijzingen naar het Hooglied, metaforisch gelezen als lofzang op de bruidsgemeente van de Heer, treffen ons enkele citaten uit paulinische brieven. Op de achterzijde van een rouwkaart vinden we als aantekeningen voor een eredienst een reeks van 'gaven', die doen denken aan de 'gaven' die in 1 Kor. 12:8-10 genoemd worden: 'wijsheid, liefde, kennis, blijdschap, geloof, vrede', etc., '19 gaven doch er zijn meer', onder verwijzing naar 2 Kor. 2:14-15.[112] In andere, eveneens ongedateerde aantekeningen verwijst hij naar Kol. 3:12-17, waarin Paulus de gemeente oproept 'zich (te) kleden in innig medeleven, in goedheid, bescheidenheid, zachtmoedigheid en

geduld.'[113] Apostel Schwartz was echter niet alleen een man van beschouwingen. Hij drukte zijn gemeente op het hart:

a niet bij het lezen laten
b ook niet bij het horen laten
c wij zullen daders zijn![114]

Apostel Kofman koos in zijn 'broodjes' vaak Paulus' brieven als zijn 'uitgangswoorden' voor een dienst.[115] Paulus is 'een uitverkoren vat'.[116] Paulus aanhalend en zich met hem identificerend noemt hij de gemeente zelf zijn aanbevelingsbrief. Zijn woord, het apostelwoord, is geschreven in de harten van mensen,[117] een uitspraak die apostel Van Oosbree later ook citeert:[118]

> U bent zelf onze aanbevelingsbrief, in ons hart geschreven, maar voor iedereen te zien en te lezen: u bent zelf een brief van Christus, door ons opgesteld, niet met inkt geschreven maar met de Geest van de levende God, niet in stenen platen gegrift maar in het hart van mensen (2 Kor. 3:2-3).

We weten dat apostel Van Oosbree de ontwikkeling van het apostolische Werk wel vergeleek met de ontwikkelingsgang van de individuele mens 'Van de kinderlijke beschouwingswijze' (de wederkomstgedachte) naar 'de mansgestalte' (volwassen denkbeelden over de functie van het Werk in de samenleving die apostel L. Slok later zou uitwerken), een vergelijking die ongetwijfeld aan 1 Kor. 13:11 is ontleend.[119]

Apostel L. Slok heeft zich intensief met de brieven van Paulus beziggehouden. Over Rom. 13:8-10 schrijft hij:

> Ontroerend is echter de 'geboortezucht' te vernemen van **geheel iets nieuws**, in de woorden van Paulus: 'Blijft tenslotte niemand iets schuldig dan **wederzijdse liefde**; want wie de ander liefheeft, die heeft de wet vervuld. De geboden namelijk: gij zult niet echtbreken, gij zult niet doden, gij zult niet stelen, gij zult niet begeren, en welk ander gebod ook, worden saamgevat in dit woord: gij zult uw naaste **liefhebben** met een liefde **zoals ge uzelf** liefhebt. De liefde doet de naaste geen kwaad. Daarom is de liefde de **vervulling** der wet.'[120]

In de daaropvolgende regels verklaart hij dat liefde een voedingsbodem nodig heeft, 'liefde voor de Oorsprong aller dingen'. Hij ziet het als de taak van 'de voor de Christusarbeid Geroepene', de apostel, om de Christusgezindheid menselijk beleefbaar te doen worden, in die zin Christus te zijn. Dat was de voortzetting van een ontwikkeling die al aan het eind van de negentiende eeuw tijdens apostel Krebs, grondlegger

van ‘Het Nieuwe Licht’, was begonnen. Van Krebs werd gezegd: ‘Dat was geen mens meer die daar sprak, dat kon alleen Christus zijn’.[121] Op een Weekbrief uit 1941 van apostel Van Oosbree is een aantekening in het handschrift van (destijds) oudste L. Slok te zien: ‘Wie heeft dezen brief geschreven? “Christus i.h. vleesch!”.[122] Enkele malen verwijst hij in Weekbrieven naar 1 Kor. 13.[123] Bij de nadering van zijn 76ste verjaardag, 21 augustus 1980, ontving de apostel een brief van de ‘Vrijdagkring’,[124] zijn naaste helpers, de districtsverzorgers. In die brief citeren zij 1 Kor. 13.[125] Mogelijk was dit voor iemand die verder onbekend is gebleven de aanleiding om de Bijbeltekst in hartvorm op schrift te stellen en de apostel te geven, dezelfde tekst die zijn zoon, J.L. Slok, in zijn portefeuille vond en voorlas bij zijn vaders uitvaart (illustratie 1, p. 10). De toonzetting van de tekst als koorlied dateert eveneens van 1980.[126] In zijn eerste Weekbrief, geschreven de dag na zijn roeping op tweede paasdag, 22 april 1946, beschrijft apostel L. Slok zichzelf als volgt:

> tot in het diepst van mijn ziel doordrongen van de waarachtigheid mijner Goddelijke roeping tot Gezant aan Christus’ plaats.[127]

Voor hem was zijn roeping tot apostel evenals voor Paulus een ontmoeting met het Ware die zijn hele verdere leven en dat van degenen die hem wilden volgen zou bepalen.

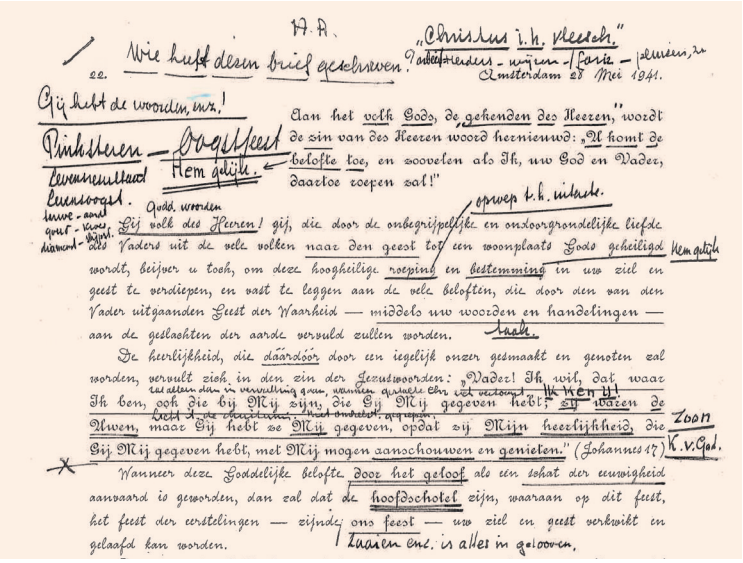
A.A.

„Christus i.h. vleesch."

22. Wie heeft dezen brief geschreven?

Amsterdam 28 Mei 1941.

Gij hebt de woorden, nr.!

Pinksteren — Oogstfeest

Hem gelijk.

Aan het volk Gods, de „gekenden des Heeren," wordt de zin van des Heeren woord hernieuwd: „Ik komt de beloftе toe, en zoovelen als Ik, uw God en Vader, daartoe roepen zal!"

Gods. woorden

opwep. t.h. intuïtie.

Gij volk des Heeren! gij, die door de onbegrijpelijke en onderzoorgrondelijke liefde des Vaders uit de vele volken naar den geest tot een woonplaats Gods geheiligd wordt, beijver u toch, om deze hoogheilige roeping en bestemming in uw ziel en geest te verdiepen, en vast te leggen aan de vele beloften, die door den van den Vader uitgaanden Geest der Waarheid — middels uw woorden en handelingen — aan de geslachten der aarde vervuld zullen worden.

Hem gelijk

Hach.

De heerlijkheid, die daardoor door een iegelijk onzer gemaakt en genoten zal worden, vervult zich in den zin der Jezuswoorden: „Vader! Ik wil, dat waar Ik ben, ook die bij Mij zijn, die Gij Mij gegeven hebt;" zij waren de Uwen, maar Gij hebt ze Mij gegeven, opdat zij Mijn heerlijkheid, die Gij Mij gegeven hebt, met Mij mogen aanschouwen en genieten." (Johannes 17)

Ik wen U!

Zoon

K.v.God.

Wanneer deze Goddelijke belofte door het geloof als een schat der eeuwigheid aanvaard is geworden, dan zal dat de hoofdschotel zijn, waaraan op dit feest, het feest der verstelingen — zijndej ons feest — uw ziel en geest verkwikt en gelaafd kan worden.

Zuaien enz. is alles in geloven.

Kort na zijn roeping als apostel in 1984 nam J.L. Slok afstand van de Christusnaam. Op de landelijke samenkomst van tweede paasdag 1985 verklaarde hij het als zijn primaire taak voor de toekomst te zien de apostolischen meer bewust te maken van hun medeverantwoordelijkheid voor de Christusgezindheid. Hij verwees daarbij naar 1 Kor. 12:12-27: 'Welnu, u bent het lichaam van Christus en ieder van u maakt daar deel van uit.'[128] Zijn uitgangspunt was 'de volle erkenning van ieders persoonlijkheid'.[129] Vaak haalt hij in zijn Weekbrieven 1 Kor. 13 aan. Eenmaal legt hij de verbinding tussen het verlangen naar het aangezicht Gods (Ps. 27:8-9), 1 Kor. 13:12: 'Want wij kijken nu nog in een spiegel, raadselachtig, maar dan van aangezicht tot aangezicht', en het zien van God in mensenogen.[130]

Apostel Riemers begon zijn arbeidsperiode in 2001 met het motto 'dialoog op ooghoogte'.[131] In een van zijn eerste Weekbrieven schreef hij:

> Voor een vruchtbare dialoog is een aantal voorwaarden van wezenlijk belang: ontvankelijkheid voor de ander, aandacht, je met hart en ziel openstellen, afstand nemen van vooroordelen. (...) De basis voor zo'n dialoog (ligt) in de erkenning van de gelijkwaardigheid van ieder mens. In de gemeenschap van broeders, zusters en jonge mensen oefenen we in de houding die daarvoor nodig is en kunnen we zielscontact beleven. In dit licht gezien is God, de bron van leven, als scheppende macht heel dichtbij, in planten en dieren 'onder handbereik', en in de gemeenschap ook onder 'oogbereik'. Dit is de diepe betekenis van dialoog op ooghoogte. (...) Er is geen dialoog zonder relatie en geen relatie zonder dialoog! Uiteindelijk blijft de meest intieme dialoog het gesprek met jezelf. Ik hoop dat wij binnen de gemeenschap en individueel de dialoog willen voeren. Het kan ons naar een land brengen waar we nog niet eerder vertoefden. De apostel Paulus zei daarvan: 'Ik wijs u een weg die nog veel voortreffelijker is'. Dat is de weg van de liefde. 'Nu kijken we nog in een wazige spiegel, maar dan zullen we oog in oog met God staan.' (1 Kor. 12:31; 13:12)[132]

In 2012, een jaar na zijn aanwijzing, schrijft apostel Wiegman:

> De kern van ons werken is de liefde. Liefde is leven. De liefde vergaat nooit. (...) Vul ik (mijn leven) door te blijven liefhebben, door te geloven en te hopen? Paulus schreef aan de Korintiërs: 'Ons resten geloof, hoop en liefde, deze drie, maar de grootste daarvan is de liefde.' De finale zin van een kostbaar gebed, dat ook mijn gebed is.[133]

We keren terug naar de versregel uit Paulus’ loflied op de liefde: ’Nu kijken we nog in een wazige spiegel, maar straks staan we oog in oog’ (1 Kor. 13:12). Het lijdt geen twijfel dat Paulus zelf deze woorden opvatte als een verwijzing naar de wederkomst van Christus, die hij op korte termijn verwachtte (1 Kor. 16:22).[135] Ook in de christelijke traditie is dat de meest gangbare verklaring. Volgens de hervormer Johannes Calvijn (1509-1564) is God pas werkelijk te zien in het aangezicht van Christus.[136] ‘Het aangezicht Gods’ kan echter ook ruimer geïnterpreteerd worden.

Jakob, die zijn broer Esau schandelijk bedrogen heeft, schrikt hevig als zijn broer hem in de woestijn tegemoetkomt. Het angstzweet breekt hem uit. Als zij elkaar naderen, rent Esau hem tegemoet, sluit hem in zijn armen en kust hem. Beiden laten hun tranen de vrije loop. Een menselijk verhaal. Dan voegt Jakob een dimensie toe: ‘oog in oog staan met jou is niets anders dan oog in oog staan met God’ (Gen. 33:10). God wordt zichtbaar in de ontmoeting tussen de beide broers.
In Ps. 105:4 krijgt de mens de raad Gods aangezicht voortdurend te zoeken.[137] ‘Zoekt, stijgende in het licht,/gestadigaan zijn heilrijk aangezicht’, vertaalt Joost van den Vondel.[138] De kerkvader Augustinus (354-430) zag in dit vers een aansporing om de naaste lief te hebben.[139]
Hoe zoek je, en hoe vind je, Gods aangezicht?
De beide Emmaüsgangers geven een antwoord. Na Pasen onderweg van Jeruzalem naar Emmaüs, herkennen zij Christus in hun medereiziger pas als zij samen met hem, oog in oog, de maaltijd gebruiken (Luc. 24:13-35). De woorden ‘Blijf bij ons’ lees ik niet als een oproep aan God om de gelovigen niet in de steek te laten, maar als een voortdurende menselijke opdracht: sta open voor de vreemdeling die je op je levensreis ontmoet; die roept de gezindheid van Christus, het brandende hart, in je wakker. Ook zo kun je Gods aangezicht zoeken. Op het verhaal van de Emmaüsgangers is een bekend Engels kerklied gebaseerd, ‘Abide with me’. De tekst is gedicht door de Schotse predikant Henry Francis Lyte kort voor zijn dood in 1847, op de dag waarop hij afscheid nam van zijn gemeente.

Abide with me; fast falls the eventide;
The darkness deepens; Lord with me abide.
When other helpers fail and comforts flee,
Help of the helpless, O abide with me.

I need Thy presence every passing hour.
What but Thy grace can foil the tempter's power?
Who, like Thyself, my guide and stay can be?
Through cloud and sunshine, Lord, abide with me.

Blijf bij me; de avond valt snel.
Het wordt donkerder; Heer, blijf bij me.
Als andere helpers me ontvallen en troost wijkt,
Helper der hulpelozen, o, blijf bij me.

Uw aanwezigheid heb ik nodig, elk uur dat verstrijkt.
Wat anders dan Uw genade kan de macht van de boze afweren?
Wie anders dan Gij kan mijn leidsman en toeverlaat zijn?
Bewolkt of zonnig, Heer, blijf bij me.[140]

We lezen de woorden van de psalmist: ‘Mijn God, mijn God, waarom hebt u mij verlaten?’, woorden die Jezus aan het kruis in diepste doodsnood uitschreeuwt (Ps. 22:1; Mt. 27:46). We herkennen dan, met de hedendaagse dichter Nachoem Wijnberg, hoe uit de diepste verlatenheid het verlangen wordt geboren om zelf de geliefde?, de ander?, God?, nabij te blijven: ‘Ik houd een oog open voor jou.’ ‘Ik wil je niet verliezen’.[141] Dan verandert het perspectief. Het wordt omgedraaid. Niet God moet de mens redden, maar de mens God. ‘Bid, Heer, bid tot ons, wij zijn nabij’ dicht Paul Celan.[142]

In de ontmoeting met de ander kan het besef doorbreken:

> Ik zal je helpen, God, dat je het niet in mij begeeft’ (...) ‘Maar dit éne wordt me steeds duidelijker: dat jij ons niet kunt helpen, maar dat wij jou moeten helpen en door dat laatste helpen wij onszelf.

Zo schreef de 28-jarige Etty Hillesum op zondagochtend 12 juli 1942 in haar dagboek, in de donkerste uren van de Tweede Wereldoorlog.[143]

Het is niet toevallig dat de auteurs die ik citeer Joods zijn. De visie op de mens als medeschepper is van Joodse oorsprong.

> ‘Geliefd is de mens’, zo luidt een oude Joodse wijsheid. Waarom? Omdat hij het vermogen om lief te hebben van het leven heeft meegekregen. En nog meer geliefd is de mens omdat hij daar weet van heeft! Door het leren kan de mens zich bewust worden van zijn opdracht om waarachtig mens te zijn.[144]

Het gaat om het gevoel dat we als mens boven onszelf kunnen uitstijgen, of, anders gezegd, om het gevoel dat we in ons diepste zelf kunnen vinden. Je zou het de naam ‘God’ kunnen geven.[145] In de mens slaat de natuur haar ogen op en merkt dat ze bestaat. Uit dat vermogen komt de verwondering voort en de grote verantwoordelijkheid voor het leven als geheel en niet alleen voor het eigen ik. Aan dat gevoel moeten we trouw blijven. Daaruit ontstaat geloof. Dan kantelt het perspectief van verlatenheid naar roepingsbesef en stille trouw:

Stille trouw*

1
In stille trouw wil ik U dienen,
een woning bieden, God, mijn Heer,
U, onbegrepen, Ongeziene,
intens beleven telkens weer.
U bent mijn diepste drijfveer,
een kleinood dat ik koest'ren moet,
want als de Liefdemacht mij leidt, Heer,
dan is het leven mild en goed.

2
In stille trouw wil ik U dienen,
blijmoedig door het leven gaan,
niet ondoordacht, maar mij verdiepend
in 't wonder van mijn kort bestaan.
Ik wil mijn uren goed besteden,
mij sterken voor de zielenstrijd.
Zo heb ik dan in 't hier en heden,
mijn aandeel aan de eeuwigheid.[146]

Eigenlijk is het een tautologie: 'apostolische opdracht'. 'Apostel', van het Grieks *apostolos* betekent letterlijk 'drager van een opdracht, gezondene'.[147] Wie zich 'apostolisch' noemt, zou moeten erkennen drager te zijn van een opdracht, dezelfde als aan Paulus en de eerste christenen werd gegeven.
Als in Mendelssohns oratorium *Paulus* de apostelen Paulus en Barnabas de opdracht krijgen om hun zendingswerk te doen (Hand. 13:2-4), zingt het koor klanken die menige oudere apostolische bekend zullen voorkomen:[148]

Wie lieblich sind die Boten, die den Frieden verkündigen,	Hoe liefelijk zijn de boden die de vrede verkondigen.
in alle Lande ist ausgegangen ihr Schall	Over alle landen is hun roep uitgegaan
und in alle Welt ihre Worte.	en over de hele wereld hun woorden.

De tekst, gebaseerd op Rom. 10:15: 'Welkom zijn zij die goed nieuws verkondigen'[149] en 18: 'Hun roep klinkt over heel de aarde, hun woorden tot de uiteinden van de wereld', vat de opdracht samen die in wezen geldt voor alle mensen. Niemand zal het in zijn hoofd halen om tegen een hond te zeggen: 'Wees hond!' Hij ís al helemaal hond. Een mens echter ervaart zijn bestaan als onvoltooid, juist omdat hij weet dat zijn levensdagen beperkt zijn. Daarom is mens-zijn een opdracht, een roeping, een appèl. 'DE ROEPING VAN DE MENS IS MENS TE ZYN' schreef Multatatuli in 1861, het jaar waarin hij het hartverscheurende 'Gebed van den onwetende' dichtte, dat eindigt met de woorden: 'O God, er is geen God!'[150] Er zullen velen zijn die het bestaan van God ontkennen en daarmee ook concepten als 'roeping' en 'opdracht' verwerpen of ombuigen naar 'innerlijke' roeping en opdracht.[151] De roeping wordt innerlijk gehoord, maar ervaren als afkomstig van buiten, of 'van boven'. Die paradox is met het menszijn gegeven.

Mijn geloof in de opdracht van de mens kreeg duidelijker contouren bij een bezoek aan Jeruzalem in 1996. Ik hoorde daar op een congres een inleiding in het Joodse denken. Ik leerde een inzicht dat mij vanuit mijn apostolische opvoeding vertrouwd was: de mens is geroepen als medeschepper in een schepping die onvoltooid is.[152] De mens kan God een woonplaats bieden, 'want eeuwig blijft Hij onbekend,/zo 'k Hem geen woning bied.'[153]

De kans is klein dat we het in het Apostolisch Genootschap eens worden over een omschrijving van God, laat staan dat we een definitie zouden kunnen vinden die meer mensen aanspreekt.[154] Zou het niet van beschaving getuigen, als we ruimte laten voor verschillende godsbeelden? Zouden we er niet goed aan doen onze geest lenig te houden door ons te verdiepen in oudere namen en beelden van God? Niemand hoeft het geloof van Johann Sebastian Bach te bezitten om toch door zijn muziek te worden geraakt. Laten we de verschillende beelden en namen naast elkaar accepteren, als poëtische benadering van het onnoembare. Het is onmogelijk om alle liederen te herdichten naar onze hedendaagse opvattingen. Mooi is juist de gelaagdheid, de rijkdom van de traditie. We kunnen leren als lezer, als luisteraar, als zanger, ons in te leven in een religieuze taal die misschien niet, of niet meer, de onze is. Dat is geen pleidooi voor een terugkeer naar oude voorstellingen van God, maar voor verdraagzaamheid en historisch besef.
Als woorden verdwijnen, worden we armer. Stijl is het vermogen iets *anders* te zeggen. Niet voor niets laat George Orwell in zijn boek 1984 zien hoe de Newspeak, 'Nieuwspraak', alle synoniemen, woorden met ongeveer dezelfde betekenis, en zelfs antoniemen, woorden met een tegenovergestelde betekenis, uit de taal laat verdwijnen. Als de naam van God uit onze geloofstaal verdwijnt, snijden we de verbinding door met de generaties die vóór ons hebben gebeden, gezongen, verlangd, geklaagd, gedacht.
Als bisschop Ambrosius van Milaan en de heidense senator Symmachus aan het einde van de vierde eeuw discussiëren over de vraag of het altaar van de godin Victoria in het senaatsgebouw moet blijven staan, beijvert Ambrosius zich voor een christelijk Romeins wereldrijk, waarin geen plaats is voor heidenen, joden en ketters, terwijl Symmachus, principieel tolerant, staande houdt dat er meer wegen zijn naar 'een zo groot geheim'.[155]
Ik geloof dat er uiteindelijk maar één weg is, waarmee al die wegen samenvallen: de weg van de liefde, die de ander ziet zoals hij of zij werkelijk is.

> Ik word mens dankzij een ander mens en het is liefde voor mijn medemens die in mijzelf barmhartigheid oproept. Wie dit ziet en echt doorvoelt, wordt door ontferming bewogen, spreekt met eerbied over wie hulp nodig heeft en doet wat echt gedaan moet worden.[156]

Mensenogen*

Ik zag in mensenogen
de glorie van Gods mededogen.
Ik zag Zijn zielekracht als liefdeslicht,
't was Gods vriend'lijk aangezicht
in 't menselijk gelaat,
verheerlijkend m'n levensstaat.

M'n Levensvriend, op wie ik bouw.
m'n dank is hartenstrouw

Gods mededogen

Ik zie in mensenogen
de glorie van Gods mededogen.
Ik zie Zijn scheppingskracht als liefdeslicht,
ja, Gods vriend'lijk aangezicht
in 't menselijk gelaat,
verheerlijkend m'n levensstaat.

Ik dank m'n God, op wie ik bouw.
Mijn dank is hartenstrouw.[157]

Zolang als ik leef, op het moment waarop ik dit schrijf bijna 75 jaar, was er een apostel in mijn leven. De relatie met de apostel is een van de kenmerken van het apostolische Werk zoals ik dat ken, waaraan het zijn dynamiek en warmte te danken heeft. Die apostelen schreven Weekbrieven die mij hebben gevormd. Het Apostolisch Genootschap wortelt in een kostbare traditie die teruggaat op de eerste christengemeenten. Die traditie, letterlijk 'overdracht', wordt verzinnebeeld in het embleem van de fakkel die het licht van de liefde overdraagt van geslacht op geslacht.[158] Doordat het genootschap zich bijzonder richt op heden en toekomst kan de kennis van de eigen cultuur gemakkelijk worden veronachtzaamd. Dat maakt kwetsbaar en zal leiden tot verlies van identiteit. Hoe kun je contacten met andere geloofsrichtingen leggen en tot uitwisseling komen als je je eigen geschiedenis niet levend houdt? Hoe kun je een ander liefhebben als je jezelf niet liefhebt?

Apostel Riemers sprak vaak over 'schatgraven in eigen tuin'.[159] Hij verklaarde dat zo:

> het ontdekken en aan het licht brengen van de kostbaarheden die onder de oppervlakte verborgen liggen. Dan kunnen we opstijgen uit onze eigen wereld naar een hoger doel, in alles met elkaar nabijheid Gods beleven.[160]

Zijn woorden deden me denken aan een eerder door apostel J.L. Slok in een Weekbrief aangehaald verhaal van Martin Buber:

> Aan de jongelingen die voor de eerste maal bij hem kwamen, placht Rabbi Bunam de geschiedenis van Rabbi Eisik, zoon van Jekel in Krakau, te vertellen. Hem was na jaren van rampspoed, die zijn godsvertrouwen niet hadden geschokt, in de droom bevolen, in Praag, onder de brug die naar het koninklijk paleis voert, naar een schat te zoeken. Toen de droom voor de derde maal terugkeerde, maakte Rabbi Eisik zich op en trok naar Praag. Maar bij de brug stonden dag en nacht wachtposten en hij waagde het niet te graven. Toch kwam hij elke morgen naar de brug en zwierf daar tot de avond rond. Eindelijk vroeg de hoofdman van de wacht – op zijn gedrag opmerkzaam geworden – hem vriendelijk, of hij hier iets zocht of op iemand wachtte. Rabbi Eisik vertelde daarop, welke droom hem uit het verre land herwaarts had gevoerd. De hoofdman lachte: 'En zo ben jij, arme drommel, met lompen aan je voeten, dus terwille van een droom hierheen getrokken. Ja, wie vertrouwt er nu ook op dromen! Dan had ik zeker ook op pad moeten gaan toen mij eens in de droom bevolen werd naar Krakau te reizen, en in de woning van een Jood, Eisik, zoon van Jekel moest

> hij heten, onder de haard naar een schat te zoeken. Eisik, zoon van Jekel! Ik zie mijzelf al daarginds, waar de ene helft der Joden, Eisik en de andere Jekel heet, alle huizen opbreken!' En weer lachte hij. Rabbi Eisik boog, keerde naar huis terug, groef de schat op en bouwde een bedehuis.

Buber vertelt tot welke ontdekking het verhaal leidt:

> Er is iets wat men op één enkele plaats ter wereld kan vinden. Het is een grote schat, men kan hem de vervulling van het bestaan noemen. En de plaats waar deze schat te vinden is, is de plaats waar men staat.[161]

'Tijdovereenkomstig' is een kernwoord in de apostolische traditie. In Van Dale is het niet te vinden. Het duidt aan dat een waardevolle gezindheid of gedachtewereld niet onveranderd kan blijven bestaan, maar steeds opnieuw in mensen gestalte moet krijgen. Zo kan zij, zoals Horatius zegt, 'bestendiger dan brons' zijn.[162] Apostel Van Oosbree zag het als zijn opdracht niet alleen naar de gezindheid van Jezus van Nazaret te verwijzen, maar die, 'tijdovereenkomstig', zelf gestalte te geven. 'Tijdovereenkomstig' denken is een kracht, als die gepaard gaat met herbronning, *ad fontes!*, het steeds opnieuw zoeken naar de grondslag van het apostolische Werk. 'Kom tot de bron!'.[163]

Titels die meer dan eenmaal zijn genoemd, zijn opgenomen in de lijst van Bronnen en Literatuur. In de noten wordt ernaar verwezen door uitsluitend de naam van de auteur en het jaar van verschijnen van het genoemde werk. Naar mijn *Bewogen woorden* (2011) wordt verwezen d.m.v. de verkorte titel; dat geldt ook voor *De dialoog* (1994).

Literatuur

Anderson, R.D. (2014[2]), *1 Korintiërs. Orde op zaken in een jonge stadskerk*, Commentaar op het Nieuwe Testament, Kampen
Badiou, A. (2008), *Paulus. De fundering van het universalisme*, Kampen [oorspronkelijke uitgave: *Saint Paul. La fondation de l'universalisme*, Parijs, 1997]
Bouman-Komen, T., *Tweeduizend jaar apostolische veelkleurigheid. Zoektochten van bevlogen mensen* [te verschijnen Utrecht, 2020]
Brand, B. (2013), *Nieuw licht op oude wegen. De wegen die de apostolische beweging volgde vanaf de oorsprong (circa 1830) tot Het Apostolisch Genootschap anno 2011*, Delft
Coelho, P. (1991), *De hoogste gave*, Amsterdam en Antwerpen [bewerking van H. Drummond, *The Greatest Thing in the World. An Address by Henry Drummond*, Londen, 1890]
Hollander, H.W. (2007), *1 Korintiërs*, deel III (Tekst en toelichting), Kampen
Horatius (2003), *Verzamelde gedichten*, vert. P. Schrijvers, Groningen
Lietaert Peerbolte, B.J. (2010), *Paulus en de rest. Van farizeeër tot profeet van Jezus*, Zoetermeer
Meijer, F. (2012), *Paulus. Een leven tussen Jeruzalem en Rome*, Amsterdam
Morgan, T. (2015), *Roman Faith and Christian Faith. Pistis and Fides in the Early Roman Empire and Early Churches*, Oxford en New York
Nuchelmans, J., Brouwers, J.H. en Offeren, J. van (1965-1986), *Woordenboek der oudheid. Encyclopedisch overzicht van de Grieks-Romeinse wereld, het oude Nabije Oosten, het oude Egypte, het vroege Christendom*, Bussum
Stein, P. (2006), *Schriftkultur. Eine Geschichte des Schreibens und des Lesens* [z.p. Darmstadt]
Williams, R. (2017), *God ontmoeten in Paulus*, Berne Media, [z.p. Heeswijk] [oorspronkelijke uitgave: *Meeting God in Paul*, Londen, 2015].

Bronnen en literatuur uit de apostolische traditie

Apostolische bronnen (*Weekbrieven*, *Verslagen*, muziekbundels, etc.) zijn te vinden op het intranet, de interne website van het Apostolisch Genootschap. Wie geïnteresseerd is in historisch onderzoek kan contact opnemen met het Centrum voor Informatie en Verdieping van het Apostolisch Genootschap, Jacob van Lenneplaan 12, 3743 AR Baarn, https://www.apgen.nl, info@apgen.nl

Literatuur

Berg, H. van den, Schelvis, J.K. en Velthuijsen, E. (red.) (1994), *De dialoog. Feiten en ontwikkelingen in universeel perspectief*, Baarn [in de noten is naar dit werk verwezen met de titel *Dialoog* en de pagina]
Brouwer, R. en Horstmanshoff, M. (2016), *'Een woning die nimmer vergaat'. Proeve van een canon voor het Apostolisch Genootschap*, Baarn
Diersmann, E. (2018), 'De Apostolische Zending/Hersteld Apostolische Zendingkerk en de opkomst van het "Nieuwe Licht" in Nederland na de dood van apostel Schwartz', www.vanoosbreestichting.nl / artikelen / 18-7 / artikel
Horstmanshoff, M. (2011), *Bewogen woorden. Klein apostolisch woordenboek*, Baarn [in de noten is naar dit werk verwezen met de titel *Bewogen woorden*, gevolgd door het trefwoord (s.v.) en de pagina] www.vanoosbreestichting.nl / boeken / Bewogen woorden
Lammertsma, A., *De apostolische beweging: een overzicht van de herkomst van het liedgoed en het gedachtegoed tussen 1826 en 1946*, 2017, www.vanoosbreestichting.nl / boeken / De apostolische beweging
[Pel, A.W.] [z.j. 1987], *Er zijn bergen verzet! De Centrale Administratie van Het Apostolisch Genootschap*, Baarn
Werkboek eredienst en liturgie (2010), Baarn [Vanaf 2017 verschijnt het werkboek in digitale vorm www.apgen.nl / leden / bibliotheek / werkboek eredienst en liturgie. De uitgave wordt herzien].

De beide volgende uitgaven konden niet meer in dit boekje worden verwerkt:
Marbus, M. en Geldof, A. (red.) (2019), *Grondslag in perspectief*, Baarn
Tijdeman, R. (red.) (2019), *Zingeving in perspectief*, Baarn

Muziekbundels

Alle actuele muziek is te vinden op het intranet van het Apostolisch Genootschap. Alle door het Apostolisch Genootschap en de HAZEA in gedrukte vorm uitgegeven muziekbundels zijn te vinden in het (digitale) archief.
De digitale muziekbibliotheek en het archief zijn alleen voor lidmaten of na via https://www.apgen.nl verkregen toestemming toegankelijk.

Bijbel (in chronologische volgorde op jaar van verschijnen)

- *Statenvertaling*, editie 1637, Leiden, 1637 (SV)
- *Bijbelvertaling Nederlands Bijbelgenootschap*, Haarlem 1951 (NBG 1951)
- *Statenvertaling*, editie 1977, Nederlands Bijbelgenootschap, Amsterdam, 1977 (SV)
- *De Nieuwe Bijbelvertaling*, Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem, 2004 (NBV)[164]
- *Herziene Statenvertaling*, Heerenveen, 2010 (HSV)
- *Willibrordvertaling*, Hoeven, 2012 (WV)
- *De Bijbel in Gewone Taal*, Haarlem, 2014 (BGT)

Alle gebruikte Bijbelvertalingen zijn te vinden op https://www.debijbel.nl.

Afkortingen en transcriptie Grieks schrift

Ad loc.	*Ad locum*, ter plaatse, bij de aangehaalde plaats
DS	*De Stroom*
e.a.	en anderen
ed.	editie
HAZEA	Hersteld Apostolische Zending-Gemeente in de Eenheid der Apostelen in Nederland en Koloniën
HAZG	Hersteld Apostolische Zending-Gemeente
HSV	Herziene Statenvertaling
ibid.	*ibidem*, op dezelfde plaats (in het aangehaalde werk)
n.C.	na Christus
n.	noot
OM	*Ons Maandblad*
OW	*Ons Weekblad*
red.	Redactie
SV	Statenvertaling
s.v.	*sub voce*, onder het trefwoord
Van Dale	*Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse taal*, 15e editie, red. Boon, T. den, Hendrickx, R., en Sijs, N. van der, Utrecht, 2015
v.C.	voor Christus
vert.	vertaling
vgl.	vergelijk
vs, vss.	vers, verzen
Wb	*Weekbrief*
z.j.	zonder jaar (van uitgave); het vermoedelijke jaar van uitgave is tussen [ ] geplaatst
z.p.	zonder plaats (van uitgave); de vermoedelijke plaats van uitgave is tussen [ ] geplaatst

Bijbelboeken in alfabetische volgorde, overeenkomstig de spelling van de NBV

1 Kor.	De eerste brief aan de Korintiërs
2 Kor.	De tweede brief aan de Korintiërs
1 Tess.	De eerste brief aan de Tessalonicenzen
2 Tess.	De tweede brief aan de Tessalonicenzen
Deut.	Deuteronomium
Ef.	De brief aan de Efeziërs
Ex.	Exodus
Filip.	De brief aan de Filippenzen
Gal.	De brief aan de Galaten
Gen.	Genesis
Hand.	De handelingen van de apostelen
Hebr.	De brief aan de Hebreeën
Kol.	De brief aan de Kolossenzen
Luc.	Het evangelie volgens Lucas
Lv.	Leviticus
Mc.	Het evangelie volgens Marcus
Mt.	Het evangelie volgens Matteüs
Num.	Numeri
Openb.	Openbaring van Johannes
Ps.	Psalmen
Rom.	De brief aan de Romeinen

Transcriptie Grieks schrift

α	β	γ	δ	ε	ζ	η	θ	ι	κ	λ	μ	ν	ξ	ο
a	b	g	d	e	dz	ê	th	i	k	l	m	n	x	o

π	ρ	σ	τ	υ	φ	χ	ψ	ω	γκ	γχ	ʽ	ᾳ	ῳ	ῃ
p	rh	s	t	u	ph	ch	ps	ô	nk	nch	h	âi	ôi	êi

1 Er bestaan talrijke kerkgenootschappen die de naam 'apostolisch' dragen, zie Bouman-Komen (2020). Voor een uitvoerige geschiedenis van de apostolische beweging sinds ca. 1830 tot 2011 zie Brand (2013); voor een beknopte geschiedenis van het Apostolisch Genootschap vanuit het perspectief van 'oral history' zie F. Demeijer, 'De kracht van oral history. Interviews met vier leden van het Apostolisch Genootschap', *Skript* 40/4 (2018) 271-284. In dit boekje hanteer ik om pragmatische redenen de term 'apostolisch' zoals die binnen het Apostolisch Genootschap gebruikelijk is, d.w.z. voor de apostolische beweging in Groot-Brittannië, Duitsland en Nederland in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw en voor het Apostolisch Genootschap van 1951 tot heden, dit zonder afbreuk te willen doen aan het recht van andere godsdienstige richtingen om zich apostolisch te noemen.
Zoals zoveel kerkgenootschappen hebben apostolischen hun eigen terminologie. Hun kerkgebouwen worden 'plaatsen van samenkomst' genoemd (*Bewogen woorden* s.v. 'Gemeenschap', 49) en in de ruimte waar de dienst wordt gehouden staat een 'dientafel' (ibid. 34, 93-94, 108), elders 'kansel' of, bij de Nieuw-Apostolischen, 'altaar' geheten. In dit boekje gebruik ik consequent de naam 'Weekbrief', hoewel in de loop der tijd voor deze brief verschillende namen gangbaar zijn geweest. Over de Weekbrief en over de verschillende benamingen daarvoor hieronder pp. 37-39. Over de huidige liturgische praktijk en de plaats van de Weekbrief daarin: *Werkboek* (2010) 39-42.

2 *OW* 91/34 (1985) 274. Meer over dit handschrift p. 47. Illustratie 1, p. 10.

3 M. Foucault, *De woorden en de dingen. Een archeologie van de menswetenschappen*, Amsterdam, 2012. [oorspronkelijke uitgave: *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Parijs, 1966].

4 *Wb* 53 (1980); zangkoorlied 8, compositie W. Westerveld (1917-2008), tekst gebaseerd op 1 Kor. 13 SV. De oorspronkelijke versie van dit lied verscheen in: *Meisjes- en jeugdkoorliederen* (1989), nr. 121. Al tientallen jaren eerder werd het lied 'Eenen gouden wandelstaf' gezongen, [nr. 35 gemeenschappelijke bundel HAZG, 1933] met daarin de woorden 'Ook Gods Liefde mij verscheen,/Niet Geloof en Hoop alleen: Als de meeste van deez' drie/Ik de "reine Liefde" zie', een onmiskenbare verwijzing naar 1 Kor. 13:13. Het Nederlandse lied is ontleend aan de uitgave van de *Große Missionsharfe*, 1898: 'Einen gold'nen Wanderstab' (nr. 180), maar op een andere melodie. In het *Apostolisches Gesangbuch* van 1904, nr. 231 is de in Nederland bekende melodie opgenomen. Zie Lammertsma (2017), 62, 176.

5 Het is onmogelijk om binnen het bestek van dit boekje een woord-voor-woord-commentaar te geven op de tekst van 1 Kor. 13. Ik heb vooral gebruik gemaakt van de volgende commentaren, waarnaar ik verwijs voor verdere details: G. Fee, *The First Epistle to the Corinthians (International Commentary on the New Testament)*, Grand Rapids Mi., 1987; H.W. Hollander (2007); A. Lindemann, *Der Erste Korintherbrief (Handbuch zum Neuen Testament 9/1)*, Tübingen, 2000; J. Weiss, *Der erste Korintherbrief. Kritisch Exegetischer Kommentar zum NT*, Göttingen, 1910.

6 J.P. Fokkelman, *Dichtkunst in de Bijbel. Een handleiding bij literair lezen*, Zoetermeer, 2000.

7 R.D. Anderson, *Ancient Rhetorical Theory and Paul*, Leuven, 1999; S.J. Patterson, 'A rhetorical gem in a rhetorical treasure: The origin and significance of 1 Corinthians 13:4–7', *Biblical Theology Bulletin*, 39/ 2 (2009), 87–94.

8 De Griekse tekst staat niet vast. Het is onzeker wat Paulus heeft geschreven of gedicteerd. Ik lees καυθήσωμαι 'om te worden verbrand' (NBG 1951), maar enkele handschriften hebben de lezing καυχήσωμαι 'om mij op te kunnen beroemen' (WV), 'en kon ik daar trots op zijn' (NBV). Voor een bespreking verwijs ik naar Hollander (2007) 34 en B.M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, Second Edition, Stuttgart, 1994, 497.

9 Eigen vertaling.

10 De lay-out ontleen ik aan O. Seel, *ΕΙΡΕΣΙΩΝΗ. Ein griechisches Lesebuch*, Stuttgart, [z.j. 1957], 135-136.

11 Ik ontleen de interpretatie aan Morgan (2015) 253, die daarvoor ook een taalkundig argument aanvoert.

12 De kunstige literaire opbouw van de argumentatie doet denken aan de stijlfiguur 'priamel', afgeleid van 'preambule', die in de klassieke Griekse en Latijnse poëzie veel gebruikt wordt; zie Anderson (2014) 192-202. Sappho, fragment 16, [Sapfo, *Gedichten*, vert. M. de Vos, Amsterdam, 2011] verschaft een compact voorbeeld; de verwachting is dat het laatstgenoemde in de priamel de voorkeur heeft. Horatius somt in *Oden* 1, 1, [Horatius (2003) 190-193] op waar andere mensen genoegen in scheppen, voordat hij in vs. 29 en volgende noemt wat hijzelf boven alles verkiest. Zie verder W.R. Race, *The Classical Priamel from Homer to Boethius*, Leiden, 1982, 1–7.

13 V. Schulz, 'Rhetoric and medicine: the voice of the orator in two ancient discourses', *Rhetorica* 34/2 (2016), 141-162.

14 Vitruvius, *De architectura* 5.5, Vitruvius, *Handboek bouwkunde*, vert. T. Peters, Amsterdam, 2004, 148-150; R. Godman, 'The enigma of Vitruvian resonating vases and the relevance of the concept for today', 2007, https://econtact.ca/7_2/godman_vitruvius.pdf; P. Karampatzakis e.a., *The Acoustics of Ancient Theatres Conference*, Patras, September 18-21, 2011, 'A study on Aristoxenus acoustic urns', https://www.researchgate.net/publication/242019349_A_study_on_Aristoxenus_acoustic_urns.

15 G. Gezelle, *Gedichten van Guido Gezelle*, ed. E.J.M. Laudy-Arnolds, Utrecht en Antwerpen, 1976[13], 'In speculo', 274-275. Glans: afglans, afstraling, doom: damp, wasem. Voor een verklaring van het gehele gedicht zie A. van Wilderode http://www.dbnl.org/tekst/_gez005199401_01/_gez005199401_01_0009.php, voor een woordverklaring C. Broos http://cf.hum.uva.nl/dsp/ljc/gezelle/speculo.html.

16 De bron van dit verhaal heb ik niet kunnen achterhalen.

17 K. van Dalen–Oskam en M. Mooijaart (red.), *Bijbels lexicon*, Amsterdam, 2000, 59, ook te raadplegen via http://www.etymologiebank.nl/.

18 Zie verder het commentaar van Hollander (2007) *ad loc.*

19 Brand (2013) 312. Zie ook: [Pel] [1987], J.L. Slok, Inleiding, 3.

20 Badiou (2008) 137.

21 Toegelicht in: M. Horstmanshoff, 'Galen's Personal Religion' in: K.-H. Leven, (red.) unter Mitarbeit v. Manina Krämer, *Galen aus Pergamon. Medizin und Philosophie in der römischen Kaiserzeit. Beiträge des internationalen Symposiums, Erlangen 17.-18. Oktober 2013*, (Philosophie der Antike, red. W. Kullmann), Stuttgart (te verschijnen).

22 Morgan (2015). Zie ook Lietaert Peerbolte (2010) 142-146. K. Armstrong, *Paulus, onze liefste vijand*, Amsterdam, 2015 [oorspronkelijke uitgave: *St. Paul. The Apostle We Love to Hate*, Boston, 2015], laat zien dat *pistis* en *fides*, termen die kenmerkend waren voor het vertrouwen dat de onderdanen van het Romeinse Rijk geacht werden te hebben in de keizer, door de christenen werden getransponeerd naar het geloof in Jezus Christus.

23 Williams (2017) 32-35: 'Religie: geen'.

24 Gemeenschapslied 120, 'Geloof en vertrouwen'. Zie bij Muziekbundels.

25 T. Morgan, '"The faith by which is believed...". The Development of Interior Faith and Individual Devotion in Christianity between c. 100-400 CE', (New Fellow Project), *Nachrichten Max Weber-Kolleg für kultur- und sozialwissenschaftliche Studien*, Universität Erfurt, 18 (2017/2018) 13-14.

26 G. Bouman in *Woordenboek der oudheid* (1965-1986), s.v. 'glossolalie', 1210; Brand (2013) 54-55; E.A. Livingstone (red.), *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church*, 3rd ed., Oxford, 2013, s.v. 'glossolalia', on-line-versie 2014.

27 D. Cairns, 'Metaphors for Hope in Archaic and Classical Greek Poetry' In R. R. Caston and R. A. Kaster (eds.), *Hope, Joy, and Affection in the Classical World*, New York, 2016, 13-44.

28 Hesiodus, *Werken en dagen*, vss. 95-98, vert. Hesiodus, *De geboorte van de goden. Werken en dagen. De wedstrijd tussen Homeros en Hesiodos*, vert. W. Kassies, Amsterdam, 2002; vergelijk Kerstspel 1975, 'De geboorte van een cultuur', archief Apostolisch Genootschap.

29 *Theological Dictionary of the New Testament*, red. G. Kittel, vert. en red. G.W. Bromiley, Grand Rapids, 1964, deel II, 517-533, s.v. ἐλπίς; *Reallexikon für Antike und Christentum*, Stuttgart 1991, deel XI, s.v. 'Hoffnung', kolom 1159-1250.

30 A. Grunberg, *De Mensheid zij geprezen. Lof der Zotheid*, Amsterdam, 2001, 57.

31 Václav Havel (1936–2011) was een Tsjechisch (toneel)schrijver-dichter, filosoof, strijder voor mensenrechten en verzetsman, president van Tsjechoslowakije en later Tsjechië (1989-2003). Hij schreef 'Hoop' toen hij zelf in de gevangenis zat na jaren van vervolging, arrestatie en publicatieverboden ten tijde van de Charta 77-beweging. http://www.dagtaak.org/2011/12/vaclav-havel-overleden-gedicht-:-hoop--fluwelen-revolutie-in-tsjechie-(tsjecho-slowakije).html; zie ook Brouwer en Horstmanshoff (2016) 17. Aanhalingen in *Wb* 12 (2006), 48 (2010) [D. Riemers], 1 (2016) [A. Wiegman], 25 (2018) [L. IJdens].
32 *Bewogen woorden* s.v. 'Ideaal', 67-69.
33 Lietaert Peerbolte (2010) 48-51, 105-111; G.H. van Kooten, *Paulus en de kosmos. Het vroege christendom te midden van de andere Grieks-Romeinse filosofieën*, Zoetermeer, 2002, passim; Meijer (2012) 49-50.
34 In Num. 12:8 zegt de Heer over Mozes: 'met hem spreek ik rechtstreeks, duidelijk, niet in raadsels, en hij aanschouwt mijn gestalte' (NBV). In Deut. 34:10 wordt over Mozes gezegd dat hij de Heer 'gekend heeft van aangezicht tot aangezicht' (NBG 1951).
35 Apostel L. Slok gebruikte deze Bijbelse beeldspraak meermalen, bijvoorbeeld in *Wb* 2 (1972), bij de aankondiging van de nieuwe vorm van jeugdarbeid.
36 Israel Museum, Jeruzalem, inventarisnummer AA: 1980-1495, 1980-1496 http://www.imj.org.il/en/collections/198069.
37 Mannenkoorlied 16, 'Zegening', in 2005 opgenomen in de losbladige bundel, componist onbekend; gedurende de arbeidsperiode van apostel L. Slok voorbehouden aan de apostel, o.a. voor de halfjaarlijkse dienst in Zürich. Het lied is in 2018 uit de bundel verwijderd en opgenomen onder 'Diversen' in de op intranet raadpleegbare muziekbibliotheek. Een Engelstalige versie, voor gemengd koor, wordt ook tijdens diensten soms gezongen (compositie van John Rutter).
38 J.N. Bremmer, 'Early Christians in Corinth (AD 50-200): Religious Insiders or Outsiders?' in: C. Breytenbach en Ch. Zimmermann (red.), *Early Christianity in Corinth*, Leiden (te verschijnen 2019).
39 Er zijn regels voor de spelling van de woorden Jodendom, Jood, Joods, etc. Deze woorden worden met hoofdletter geschreven als het gaat om de aanduiding van het volk, de etnische of culturele groep, maar met een kleine letter als het gaat om het geloof, evenals christen, moslim en dergelijke. Zie Van Dale en https://onzetaal.nl/taaladvies/jood-jood/. Aangezien het onderscheid soms niet duidelijk is, heb ik eenvoudigweg woorden als Jood, Joods, Jodendom etc. steeds met hoofdletter geschreven.
40 Williams (2017) 19.
41 Williams (2017) 15-19.
42 Meijer (2012) 48, Lietaert Peerbolte (2010) 57.
43 Hand. 22:3; in het Nederlands is de uitdrukking 'aan de voeten van Gamaliël zitten' (HSV, NBG 1951, NBV, SV 1637) spreekwoordelijk geworden in de betekenis van 'een zorgvuldige opleiding genieten'.
44 Meijer (2012) 69-84.
45 Badiou (2008); samenvatting bij Lietaert Peerbolte (2010) 109, 188-190.
46 Meijer (2012) 179-181.
47 Lietaert Peerbolte (2010) 105-111.
48 *Handelingen van Paulus* 3,1 (tweede eeuw); vert. Meijer (2012) 81; al het relevante materiaal is verzameld en geïnterpreteerd door J.N. Bremmer, 'The portrait of the apostle Paul in the apocryphal Acts of Paul' in: T. Greub en M. Roussel (red.), *Figurationen des Porträts. Morphomata* 35, Paderborn, 2018, 415-433; Williams (2017) 29.
49 Ik begeef mij niet in de discussie over de 'echtheid' van de brieven van Paulus, zoals die in het Nieuwe Testament zijn opgenomen, maar er is consensus onder nieuwtestamentici dat enkele brieven van wat later datum zijn. De authenticiteit van 1 Kor. wordt echter niet betwijfeld. Zie Lietaert Peerbolte (2010) 84-92, Meijer (2012) 36-39, Williams (2017) 8-11.
50 Williams (2017) 31.
51 Lietaert Peerbolte (2010) 84.
52 Vergelijk 2 Tess. 3:17: 'Ik, Paulus, groet u in mijn eigen handschrift. Dat is in elke brief het waarmerk dat ik hem zelf geschreven heb.'
53 S. Reece, *Paul's Large Letters: Paul's Autographic Subscriptions in the Light of Ancient Epistolary Conventions. Library of New Testament Studies*, 561, Londen en New York, 2017. Iemand die niet gewend was te schrijven, maar het wel kon, schreef met grote letters, een professionele scribent met kleine; Lietaert Peerbolte (2010) 81.
54 Vergelijk 1 Tess. 5:27, zie p. 36; vergelijk ook p. 11.

55 Epicurus, *Brief over het geluk*, vert. K. Algra, Groningen, 2e herziene druk, 1998.
56 Zie voor de context V. Alikin, *The Earliest History of the Christian Gathering. Origin. Development and Content of the Christian Gathering In the First to Third Centuries*, Leiden, 2010; Nederlandse samenvatting: https://www.vanoosbreestichting.nl/contentassets/482fofoebc794c61bd19de3cce28ee6f/9.4-alikin-1303.pdf. Ida Gerhardt heeft in het gedicht 'Tuin van Epicurus. Voor de vrienden', *Het veerhuis* (1945), *Verzamelde gedichten*, Amsterdam, 1999, I, 71, de sfeer van die bijeenkomsten prachtig getroffen. Zie ook M. Horstmanshoff e.a. (red.), *'Wat ontsprong aan hun verwondering en stralend de millennia doorscheen'. Ida Gerhardt (1905-1997) en de Klassieke Oudheid*, Leiden 2000, 38-39.
57 J.R. Dodson, D.E. Briones (red.), *Paul and Seneca in Dialogue*. Ancient Philosophy & Religion 2, Leiden en Boston, 2017; Lietaert Peerbolte (2010) 111.
58 Verheul, C. en Jong, M. de, (2013), 'Het verhaal van de Bijbel in Gewone Taal', 2013, https://www.debijbel.nl/item/548.
59 S. Garfield, *To the Letter. A Curious History of Correspondence*, Edinburgh, 2014; C. Poster en L.C. Mitchell (red.), *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present*. Historical and Bibliographic Studies, Columbia SC, 2007; A. Sarri, *Material Aspects of Letter Writing in the Graeco-Roman World, 500 BC-AD 300*. Materiale Textkulturen, 12. Berlijn en Boston, 2018; Stein (2006); S. Usher, *Brieven van belang. Onvergetelijke correspondentie*, 2e druk, Amsterdam, 2015.
60 *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, s.v. 'brief', oorspronkelijke publicatie 1899, De Vries, M., Te Winkel, L.A., e.a., 's-Gravenhage, Leiden etc., 1882-1998, http://gtb.inl.nl/.
61 Ook in China, de Indusvallei en Midden-Amerika werd schrift ontwikkeld, met grote culturele gevolgen. Voor mijn betoog beperk ik me tot de westerse wereld.
62 G. Bartelink, 'Brief', in *Woordenboek der Oudheid* (1965-1986), 516-520.
63 De database van gepubliceerde papyri vermeldt ruim 7000 brieven. Informatief is C. Kreuzsaler, B. Palme, A. Zdiarsky, *Stimmen aus dem Wüstensand, Briefkultur im griechisch-römischen Ägypten*, Wenen, 2010, met alle relevante literatuur op p. 16. Met dank aan Cisca Hoogendijk, Papyrologisch Instituut Leiden.
64 Stein (2006) 170-171. 'Textual communities' is een term gemunt door de Canadese historicus B. Stock, *The implications of literacy. Written language and models of interpretation in the eleventh and twelfth centuries*, Princeton, 1983.
65 Thomas a Kempis, *De Imitatione Christi*, 3,5,3, eigen vert.; vert. gehele werk: G. Wijdeveld, *De navolging van Christus*, 5e druk, Kapellen en Kampen, [z.j. ca. 2000].
66 3141 brieven van zijn hand zijn bewaard gebleven, alle in het Latijn. Nederlandse vert. van alle brieven http://www.correspondentie-erasmus.nl.
67 *Opus de conscribendis epistulis*, 'Boek over het schrijven van brieven', Bazel, 1522, J.-Cl. Margolin (ed.) in: J.H. Waszink e.a. (ed.), *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami* (1969-...), vol. I-2, Amsterdam, 1971.
68 Erasmus, Brief 164, aan Johann Poppenruyter, Sint-Omaars, herfst 1501, in *De correspondentie van Erasmus*, deel 2, (vert. M.J. Steens), Rotterdam, 2004.
69 K. Schuyt, Moedige mensen en de actualiteit van morele vorming, Beschermerslezing 2015, Nationaal Monument Kamp Vught, 26-27, https://www.nmkampvught.nl/beschermerslezingen-sinds-2007/
70 *Wb* 36 (2001) [D. Riemers].
71 Vergelijk Kol. 4:16, zie p. 28.
72 *Wb* 47 (2002 [D. Riemers].
73 In dit boekje duiden de jaartallen achter de namen van de apostelen en opzieners hun arbeidsperiode aan, niet hun levensjaren.
74 De volgende informatie dank ik aan Edwin Diersmann: Het hele concept 'Weekbrief' is na het schisma van 1946-1951, waarbij Het Apostolisch Genootschap zich op grond van de apostelroeping van L. Slok van de Neuapostolische Kirche losmaakte, in Nederland niet in de stamapostelgroep voortgezet. Het bestond toentertijd niet en bestaat nog steeds niet in de rest van de wereldwijde NAK. Voor de kerkdiensten is Het maandblad *Leitgedanken* (sinds 1989, Nederlands *Kerngedachten*, zie http://www.apostolische-geschichte.de/wiki/index.php?title=Leitgedanken_zum_Gottesdienst) de grondslag; voordien *Amtsblatt* (http://www.apostolische-geschichte.de/wiki/index.php?title=Amtsblatt), maandperiodieken voor ambtsdragers. De hypothese is dus gewettigd dat de 'Weekbrief' een Nederlandse ontwikkeling is. Meer onderzoek is een desideratum.

75 'Voorstanders': voorgangers; 'behoeftige leden': leden die behoefte hebben aan dit woord. Zie op http://www.apgen.nl/ intranet Toelichting Historisch Archief over de verschillende soorten 'Weekbrieven' vanaf 1904. *Vereeuwigd periodiek. Gids bij de gelijknamige expositie over 100 jaar maand- en weekbladen in het apostolische Werk.* (1995) Expositie- en documentatiecentrum van Het Apostolisch Genootschap te Enkhuizen, 1995, bevat een uitvoeriger overzicht, dat hier is samengevat; zie ook *Werkboek* (2010) 39-42.
76 Voor de term 'stamapostel' zie Brand (2013) 165.
77 Brand (2013) 19, 169-172, 201; Diersmann (2018).
78 'Wat is waarheid?', in: *Wachter Sions* 1/5 (1897) 34, ontleend aan: Diersmann (2018) 10.
79 Anon., 'Waak op!', in: *Wachter Sions* 1/2 (1896) 3-4, ontleend aan: Diersmann (2018) 9; voor toelichting en contextualisering zie aldaar.
80 *Wb* 20 september 1904.
81 *Wb* 79 (1906).
82 *Wb* 70 (1906). 'Vader Niehaus' is H. Niehaus (stamapostel 1905-1930).
83 *Wb* 20 (1974).
84 Ida Gerhardt in: M. de Groot, 'Gesprek met Ida Gerhardt', *Wending* 34 (1979) 133-142.
85 *OW* 76/9 (1970) 71-72, citaat iets bekort.
86 Op reis: L. Slok, *Wb* 45 (1951) vanuit Rome; vanuit het ziekenhuis: L. Slok, *Wb* 49 (1954). Zeldzaam voorbeeld van een door opziener H. Schurink (1945-1954) geschreven Weekbrief *Wb* 18 (1949).
87 Districtsverzorgers of oudsten zijn in het Apostolisch Genootschap verantwoordelijk voor de zielsverzorging in meerdere gemeenten; tijdens de arbeidsperiode van apostel Wiegman is hun naam veranderd in 'districtsvoorgangers'. Opzieners werden 'landelijk voorgangers'.
88 Brief apostel D. Riemers aan de voorgangers, 19 juni 2008.
89 https://www.apgen.nl/zingeving/Weekbrief/. Hier verschijnen ook vert. van de Weekbrief in het Engels en het Duits.
90 *Wb* 47 (2002). Andere weekbrieven waarin apostel Riemers reflecteert op 'de Weekbrief': *Wb* 32 (2001), 32 (2002), 1 (2004).
91 'Voor wie dit leest', Leo Vroman, *Gedichten*, 1949, opgenomen in *126 Gedichten*, Amsterdam, 1966, 95.
92 In *Enkele mededeelingen uit den arbeid onzes Apostels, van Vrijdag 30 Juni 1919 te Amsterdam*, 1, is hij iets explicieter. Hij spreekt daar van de 'gruwel der verwoesting' (zonder twijfel naar Mc. 13:14 en Mt. 24:15, SV, NBG) en van een 'dreigende wereldbrand'.
93 *Wb* 48 (1938).
94 Over apostel J.H. van Oosbree voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog: J. Bremmer, 'Was apostel Van Oosbree een kind van zijn tijd?' in: M. Horstmanshoff (red.), 'Geloof in uzelf!' *De betekenis van apostel J.H. van Oosbree (1862-1946) in context*, veertiende J.H. van Oosbreelezing, Delft, 2013, 36.
95 *Wb* 23 (1948); de vetgedukte woorden zijn overgenomen uit het origineel. Zie ook *Wb* 19 (1949) en koorlied 31, bundel 1953, 'Ik zal bewijzen', dat begint met de versregel: 'De kommer der millioenenmassa'.
96 Hij noemde die 'de hormonale functie', zie *Wb* 17 (1968), 19 (1968), 39 (1969), 43 (1969), 2 (1976), 21 (1977), 3 (1979).
97 *Dialoog* (1994).
98 Ibidem 4-5.
99 *OW* 95/40 (1989) 314.
100 Ibidem 68; *Wb* 24 (1989).
101 *Wb* 36 (2001).
102 *Wb* 37 (2001).
103 *Wb* 1 (2018).
104 ''s Vaders grote liefde', koorlied 49 bundel 1953-1984, gezongen tot ca. 2001. Voor vroegere versies zie Lammertsma (2017) 60, die een oudste versie uit 1863 vermeldt.
105 Brand (2013) 154, 555; *Bewogen woorden*, s.v. 'Confirmant', 28, met n. 76.
106 'Apostolische levensidealen', *Wb* 34 (2012) [J.Zwart].
107 Voor een ruimer overzicht van de geschiedenis van de apostolische beweging zie Bouman-Komen en Brand (2013).
108 *Werkbladen voor de jeugdverzorging* 3/1 (2002) Jaarthema; *Bewogen woorden*, s.v. 'Uitstrekken, zich', 99-101.

109 T. Bouman-Komen, 'De rol van de liefde in sommige eindtijdverwachtingen', 2018, Van Oosbreestichting, Artikelen: https://www.vanoosbreestichting.nl/contentassets/482fofoebc794c61bd19de3cce28ee6f/18-6-bouman-komen-1811.pdf.

110 Ik heb slechts één verwijzing kunnen vinden naar een preek, gehouden op 21 mei 1837, niet door Irving, maar door enkele 'Elders', in de kerk van Newman Street, Londen, waar 1 Kor. 13 ter sprake komt: *Two Services at the Church of Newman-street Oxford-street Sunday, May, 21, 1837*, Consisting of the Elders and the Evangelists, to which is added, Extracts from Sermons &c., by the Late Rev. Edward Irving, A.M. https://books.google.nl/books?id=v5VdAAAAcAAJ&pg=PA2&dq=1+cor+13+Edward+Irving&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwiglKDUoNLeAhWO_aQKHTtmDYgQ6AEIZDAI#v=onepage&q=1%20cor%2013%20Edward%20Irving&f=false, met dank aan Bart Flikkema. Over de Catholic Apostolic Church zie Brand (2013) 21-122. Over de ACAM ibidem 123-136.

111 *Het boek voor onzen tijd. De Openbaring van Johannes, leesbaar voor de gemeente*, bewerkt door J. Groenewegen, Wolvega, 1872, 2e herziene druk 1894; zie daarover Brand (2013) 158 en R.H. Kielman, 'Duistere tijden: de apostolische beweging en de eindtijdverwachting van de negentiende eeuw', 2018, Van Oosbreestichting, Artikelen: https://www.vanoosbreestichting.nl/contentassets/482fofoebc794c61bd19de3cce28ee6f/18-5-kielman-1811.pdf. Brand (2013) 653 geeft een overzicht van alle gepubliceerde werken van Schwartz.

112 Archief Apostolisch Genootschap 019.1.250450.136.

113 Archief Apostolisch Genootschap 019.1.250436.136. De NBV vertaalt *splanchna oiktirmou* in de Griekse grondtekst als: 'innig medeleven', de SV heeft: 'de innerlijke bewegingen der barmhartigheid', vergelijk pp. 20-21.

114 Archief Apostolisch Genootschap 019.1.250445.136, 29 april 1888, zie 'Correspondentie/mededelingen, periode F.W. Schwartz', ook opgenomen in: [Pel] (1987) 8. Indeling, interpunctie en golflijntje overgenomen van het origineel.

115 Enkele voorbeelden: *Wb* 23 (1905), 26 (1905), 36 (1905), 82 (1906), 85 (1906).

116 *Wb* 31 (1905) naar Hand. 9:15; een bijbelse uitdrukking, ontleend aan de SV, in de NBV weergegeven als 'het instrument dat ik [de Heer] gekozen heb'.

117 *Wb* 79 (1906), verwijzend naar 2 Kor. 3:2-3.

118 *Wb* 48 (1945).

119 *Enkele Mededeelingen uit den Arbeid onzes Apostels* op vrijdagavond, 28 april [1939], Archief Apostolisch Genootschap, Verslagen. Evenzo apostel L. Slok, *Wb* 19 (1954). Andere verwijzingen van Van Oosbree naar Paulus: *Wb* 1 (1937) naar 2 Kor. 5:11-20, naar dezelfde plaats in *Kort verslag vrijdagavondbesprekingen* 1931-09-04; *Enkele Mededeelingen uit den Arbeid onzes Apostels*, van Vrijdag 30 juni 1939 te Amsterdam naar 2 Tess. 2:3; *Enkele Mededeelingen uit den Arbeid onzes Apostels*, op Vrijdag 30 juni 1939 te Amsterdam naar 1 Kor. 4:1; *Enkele Aanteekeningen uit den Arbeid onzes Apostels*, op Vrijdag 28 juli 1939, te Amsterdam naar Hebr. 6:4-6, Ef. 2:1-7, Ef. 4:1-16.

120 *Wb* 25 (1958). Ik heb het Bijbelcitaat zo weergegeven als het in de Weekbrief staat afgedrukt, inclusief de vetgedrukte woorden, zoals gebruikelijk was in Weekbrieven. Enkele woorden uit de grondtekst zijn in de Weekbriefweergave weggelaten. De vertaling is bijna woordelijk identiek aan NBG 1951, enkele kleine veranderingen. De grondslag voor deze tekst reeds in Lv. 19:18; zie ook Mt. 19:19.

121 Brand (2013) 165.

122 L. van Westrenen, 'Weekbrief uit 1941', *DS* 117 (2007) 5.

123 *Wb* 18 (1975), 18 (1979). 38 (1979). Voor andere aanhalingen door apostel L. Slok uit Paulus zie *Wb* 41 (1974), 41 (1974), 11 (1977) en 28 (1980). Op enkele plaatsen is hij (ten onrechte) kritisch over Paulus, die hij van mythevorming over Jezus beticht: *Wb* 15 (1970); 39 (1972); 20 (1974).

124 Zie *Bewogen woorden* 132, n. 197.

125 In *OW* 86/31 (1980) 249 wordt 1 Kor. 13 genoemd. De tekst zou in reactie daarop geschreven kunnen zijn door iemand die verder onbekend is gebleven (persoonlijke informatie van J.L. Slok). Het is mij niet gelukt te achterhalen welke vertaling is gebruikt. De vertaling lijkt op die van NBG (1951), maar wijkt daarvan op essentiële punten af.

126 Zie pp. 10-11.

127 *Wb* 15 (1946).

128 Vgl. Rom. 12:4-5, Ef. 4 :3-4.

129 *OW* 91/34 (1985) 274-276, verslag Dag van Verbondsvernieuwing, tweede paasdag 1985. In *Wb* 16 (1985) verklaart hij zijn beweegredenen. Zie ook 27 (1995) en 26 (1998) [H.J. Kooreman].

130 *Wb* 25 (1989); andere Weekbrieven van apostel J.L. Slok waarin 1 Kor. 13 wordt geciteerd: 10 (1986), 10 (1987), 33 (1988), 25 (1989), 25 (1990), 33 (1993), 3 (1994), 27 (1995). Andere plaatsen in de paulinische brieven: 1 Kor. 4:9, 12 (1990); 1 Kor. 5:6-8, 16 (1992); Rom. 7:21, 49 (1997); 2 Kor. 5:20, 18 (1998); 1 Kor. 10:13 [H.J. Kooreman]; Paulus' rede op de Areopagus Hand. 17:22-23, 27 (1992).
131 *DS* 107/7 (2001) 14.
132 *Wb* 35 (2001). Andere Weekbrieven van apostel Riemers waarin 1 Kor. 13 wordt geciteerd: 15 (2003), 30 (2003) [K. Hertbeek], 45 (2004), 16 (2005), 36 (2006), 13 (2009), 23 (2009). Andere plaatsen in de paulinische brieven: Rom. 7:19-21, 49 (2001); 1 Tess. 5:21, 44 (2002) [H.J. Kooreman]; Gal. 5: 13, 4 (2008). Paulus' rede op de Areopagus Hand. 17:23-29, 13 (2007).
133 *Wb* 13 (2012). Andere Weekbrieven van apostel Wiegman waarin 1 Kor. 13 wordt geciteerd: 33 (2016). In *Volzin* (vermoedelijk 8 november 2012) schreef apostel Wiegman een aanbeveling voor Paulo Coelho, *De hoogste gave*, Amsterdam en Antwerpen, 1991, [bewerking van H. Drummond, *The Greatest Thing in the World*, Londen, 1890]. Andere plaatsen in de paulinische brieven: 'zichtbaarheid van een gezindheid', geen specifieke plaats aangegeven 1 (2015); Rom. 12:9-21, 14 (2015) [J. Zwart]; Rom. 12:21, 6 (2017).
134 Onvermijdelijk komen bepaalde gedeelten uit *Bewogen woorden*, s.v. 'Aangezicht', 13-15, in het onderstaande terug.
135 Lietaert Peerbolte (2010) 135, 181.
136 M.A. Kuyt, 'Verborgenheid Gods bij Calvijn?' *Theologia Reformata* 41 (1998) 228-244.
137 De HSV geeft Ps. 105:4 weer als 'Zoek Zijn aangezicht voortdurend'. In de Hebreeuwse grondtekst staat *paniem* 'aangezicht'. De NBV geeft echter: 'Zoek voortdurend zijn nabijheid', correct wat de betekenis betreft, maar het verband met het 'aangezicht Gods' gaat zo verloren. Vergelijk ook Ps. 27:8-9 en pp. 24-25, 43, 48 en 55.
138 Ps. 105, Joost van den Vondel, in: M.H. Schenkeveld en M.A. Schenkeveld-van der Dussen, *Het is begonnen met David. De honderdvijftig psalmen in het Nederlands berijmd, vertaald, bewerkt door 47 Nederlandse dichters uit vijf eeuwen*, Zoetermeer, 1999, 247-251, citaat 248.
139 Augustinus, *De trinitate*, *Over de Drie-eenheid*, vert. T.J. van Bavel, Leuven, 2005, 45, 389, 403 en passim, n.a.v. Ps. 105 [104]:3-4.
140 Ik citeer hier slechts twee strofen, met mijn eigen vert., van de veel langere hymne. De volledige tekst is te vinden op https://nl.wikipedia.org/wiki/Abide_with_Me. De muziek is in 1861 gecomponeerd door William Monk. Er bestaan diverse Nederlandse vertalingen, o.a. gezang 392, in het *Liedboek voor de Kerken*, Den Haag, 1973, en gezang 586, *Zangbundel Joh. de Heer*, eerste uitgave Rotterdam, 1905, meest recente: Hilversum, 2004.
141 Nachoem M. Wijnberg, 'Psalm 22', *Parmentier* 6 (1994-1995) 30.
142 Paul Celan, 'Tenebrae' (1957) in: P. Celan, *Gedichten. Keuze uit zijn poëzie met commentaren door Paul Sars en vertalingen door Frans Roumen*, Ambo Tweetalige editie, Baarn, 1988, 56-57.
143 *Etty. De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943*, Amsterdam 1991[3], 516-517, vgl. *Wb* 19 (1995), 1 (1996), 18 (1999) [J.L. Slok]; 14 (2003), 35 (2007) [D. Riemers]; 27 (2009) [A. Wiegman]; 28 (2011) [M.K. Glastra van Loon-Lipsius]; 14 (2012), 17 (2017) [A. Wiegman].
144 *Wb* 45 (1990) [J.L. Slok]; *Wb* 24 (2015) [A. Ziere-Laarman]; *Wb* 20 (2017) [A. Wiegman]; zie ook Y. Aschkenasy (red.), *Geliefd is de mens. Artikelen rondom de joodse traditie*, B. Folkertsma Stichting voor Talmudica, Hilversum, 1983[4]; *Bewogen woorden*. s.v. 'Joods-christelijk', 70-71.
145 Mannenkoorlied 7, 'Soms noem ik het God.../Soms noem ik het Almacht.../de Oorsprong..., het Al', tekst Jan Willekers, componist A. Bethlehem.
146 Koorlied 'In stille trouw', 52, bundel 1995, tekst: G.H. Bouman-Komen naar K. van Domburg, componist: onbekend; zie ook *Wb* 35 (2007) [D. Riemers]. De liedtekst sluit aan bij de dagboeken van Etty Hillesum die daarin meermalen God als 'Heer' aanspreekt. Met dank aan Annette van Dijk. In april 2016 is de liedtekst gewijzigd. Huidige tekst gemengdkoorlied 38.
147 *Bewogen woorden*, s.v. 'Apostel' en s.v. 'Apostolisch', pp. 18-22.
148 F. Mendelssohn-Bartholdy, *Paulus*, opus 36, 1836. Koorlied 80 'Wat wonderbaar!' (bundel 1953) heeft dezelfde melodie als het geciteerde koorgedeelte.
149 Andere handschriften lezen: 'Welkom zijn zij die vrede verkondigen, die goed nieuws verkondigen', aantekening NBV.
150 Multatuli, *Ideeën*, Deel 1, Idee 136, (1862), Amsterdam, 1879[6], tevens zijn grafschrift. Zie ook https://humanistischecanon.nl/venster/vrijdenken/multatuli-gebed-van-den-onwetende/.
151 *Bewogen woorden*, s.v. 'Roeping', 90-92.

152 *Bewogen woorden*, s.v. 'Joods-christelijk', 70, gebaseerd op F. Rosenzweig, *De Ster van de Verlossing*, vert. A.J.P van Ligten, Delft en Meppel, 2000.

153 Koorlied 32, bundel 1953, tekst: J.F. de Koninck, muziek: J. van der Meulen; herziene tekst door R.J. Diehle, koorlied 56, bundel 2010. Vergelijkbare gedachten bij H.M. Kuitert, *Voor een tijd een plaats van God*, Utrecht, 2002 en bij de dichter Gerrit Achterberg; vergelijk de eerste regel van 'Deïsme': 'De mens is voor een tijd een plaats van God', *Vergeetboek*, 1961.

154 *Bewogen woorden*, s.v. 'G'd', 55.

155 Symmachus, *Relatio 3* in: R. Klein, *Der Streit um den Victoriaaltar. Die dritte Relatio des Symmachus und die Briefe 17, 18 und 57 des Bischofs Ambrosius von Mailand. Einführung, Text und Erläuterungen*, Darmstadt, 1972.

156 *Wb* 43 (2009) [D. Riemers], zie ook *Wb* 11 (2019) [J. Zwart].

157 Oorspronkelijk Mannenkoorlied 31, 'Mensenogen' (bundel 1971), tekst K. Willekers, muziek W. Westerveld, afgedrukt in de linkerkolom; in de rechterkolom tekst: Mannenkoorlied 7 (bundel 2001), tekst Liedtekstgroep Apostolisch Genootschap. Zie ook *Bewogen woorden*, s.v. 'Apostolisch', 22. Bij de revisie van mijn tekst (juni 2019) bleek dit lied uit de mannenkoorbundel te zijn verdwenen. Pas bij de herziening van mijn tekst, voorjaar 2019, ontdekte ik dat apostel J.L. Slok in *Wb* 25 (1989) dezelfde relatie legt tussen het zoeken van Gods aangezicht in de psalmen, 1 Kor. 13:12 en dit mannenkoorlied, zie boven p. 48.

158 *Bewogen woorden*, s.v. 'Fakkel', 45-47.

159 *Wb* 41 (2001), nader toegelicht in *DS* 107/11 (2001) 10-11 en 109/01 (2003) 13.

160 *Wb* 4 (2002).

161 *Wb* 42 (1996); 22 (1999); *Dialoog* 142; M. Buber, *Der Weg des Menschen nach der chassidischen Lehre*, in: M. Buber, Werke, Dritter Band, *Schriften zum Chassidismus*, München en Heidelberg, 1963, 735-736. Meer verwijzingen naar Buber in *Wb* 33 (2001), 13 (2002) [D. Riemers], 33 (2013) [A. Wiegman], 25 (2018) [L. IJdens]

162 Horatius, *Oden* 3, 30 [Horatius (2003) 390-391].

163 'De bron van het leven', gemeenschapslied 122, bundel 2010, gebaseerd op Ps. 36:9-10. Openb. 7:17 en 21:6. Ik kon niet achterhalen wanneer het lied uit de huidige bundel is geschrapt. Oudere versies o.a. gemeenschapslied 205, bundel 1984; 'Komm doch zur Quelle des Lebens', nr. 368, *Apostolisches Gesangbuch*, 1904; 'Komt tot de Bron van het Leven', nr. 12, gemeenschappelijke bundel 1933. Meer details bij Lammertsma (2017) 126.

164 Deze tekst is steeds vergeleken met de via internet laatst beschikbare versie: https://www.debijbel.nl. Bij afwijkingen heeft steeds de internetversie de voorkeur gekregen. In het algemeen is in dit boekje de NBV gebruikt; als andere vertalingen zijn gebruikt, is dat expliciet aangegeven.

165 De Griekse tekst staat niet vast. Het is onzeker wat Paulus heeft geschreven of gedicteerd. Ik lees καυθήσωμαι 'om te worden verbrand' (NBG51), maar enkele handschriften hebben de lezing καυχήσωμαι 'om mij op te kunnen beroemen' (WV), 'en kon ik daar trots op zijn' (NBV). Voor een bespreking verwijs ik naar Hollander (2007) 34 en B.M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, Second Edition, Stuttgart, 1994, 497.

Eerder verschenen boekjes:

Eerste J.H. van Oosbreelezing
B.L. Brand, *Van wederkomstverwachting tot werk in de wereld*, Baarn 2000, Het Apostolisch Genootschap
ISBN 90-803358-2-7. Een afdruk is te verkrijgen via www.apgen.nl

Tweede J.H. van Oosbreelezing
A. Hagenbeek en W.A.M. Mellink, *Over het leven en de maakbaarheid*, Delft 2001, Eburon
ISBN 90-5166-852-X

Derde J.H. van Oosbreelezing
Johan Goud, *Het morgenrood wekken. Over alledaags geloof en het andere van God*, Delft 2002, Eburon
ISBN 90-5166-917-8

Vierde J.H. van Oosbreelezing
Marjoleine de Vos, *Godsbeelden*, Delft 2003, Eburon
ISBN 90-5166-991-7
[herdruk 2004]

Vijfde J.H. van Oosbreelezing
H.J. Kooreman, *Daar staat je verstand bij stil. Bespiegelingen over geloof en wetenschap*, Delft 2004, Eburon
ISBN 90-5972-031-8

Zesde J.H. van Oosbreelezing
T. van Deel, *De psalmen als poëzie*, Delft 2005, Eburon
ISBN 90-5972-094-6

Zevende J.H. van Oosbreelezing
Jan N. Bremmer, *Van Zendelingen, Zuilen en Zapreligie. Tweehonderd jaar godsdienst in Nederland en Het Apostolisch Genootschap*, Delft 2005, Eburon
ISBN 90-5972-095-4

Achtste J.H. van Oosbreelezing
Hans en Peter Leeflang, *Hoor het ritselen van de nieuwe dag. Geloven in de toekomst*, Delft 2007, Eburon
ISBN 978-905972-1791

Negende J.H. van Oosbreelezing
Kees Schuyt, *Waar is de gemeenschap gebleven?* Delft 2007, Eburon
ISBN 978-90-5972-245-3

Tiende J.H. van Oosbreelezing
Piet v.d. Kruit, *Oorsprong. Over mens en heelal, wetenschap en religie, samenhang en toeval, de weg en de herberg*, Delft 2008, Eburon
ISBN 978-90-5972-265-I

Twaalfde J.H. van Oosbreelezing
Hetty Zock, *Beroep of roeping? Geestelijke zorg in de 21 eeuw*, Delft 2011, Eburon
ISBN 978-90-5972-515-7

Dertiende J.H. van Oosbreelezing
George M.M. Gelauff, *Want er komen andere tijden. Een toekomstverkenning naar Nederland en Het Apostolisch Genootschap in 2040*, Delft 2011, Eburon
ISBN 978-90-5972-516-4

Veertiende J.H. van Oosbreelezing
Berry Brand, Jan Bremmer en Bert Wiegman, *'Geloof in uzelf!'. De betekenis van apostel J.H. van Oosbree (1862-1946) in context*, Delft 2013, Eburon
ISBN 978-90-5972-753-3

Vijftiende J.H. van Oosbreelezing
Manuela Kalsky, *Het realistisch idealisme van een 'nieuw wij'*, Delft 2015, Eburon
ISBN 978-90-5972-950-6

Negentiende J.H. van Oosbreelezing
Paul van Tongeren, *Mens-zijn doe je niet alleen*, Delft 2017, Eburon
ISBN 978-94-6301-157-0

De uitgaven zijn te bestellen via de boekhandel, uitgeverij Eburon (www.eburon.nl) of via de stichting (www.vanoosbreestichting.nl).

Riet Riemers (Den Helder 1948) woont in Tilburg. Zij heeft eerder in Noord-Holland als vormgever gewerkt bij een regionaal centrum voor natuureducatie. Zij maakt gedurende lange tijd illustraties, ook voor het Apostolisch Genootschap. Haar inspiratiebron ligt vooral in de kracht van de natuur: ontstaan, schoonheid en vergankelijkheid. Dit brengt haar tot verwondering en ook tot aandacht voor het behoud van de natuur, die in de huidige tijd zo kwetsbaar is.
Als drager voor de concepten koos zij papier, eeuwenlang de ondergrond van het schrift. Zij paste een gemengde techniek toe die de toeschouwer ruimte biedt voor verdere verbeelding. De tekst van 1 Kor. 13 komt in de collages op meerdere en gefragmenteerde manieren terug.
Het kleurgebruik is tweeledig: de sepiatinten verwijzen naar de historie van de tekst, de warme tinten symboliseren het thema van de liefde, goud en zilver de glans en rijkdom ervan.

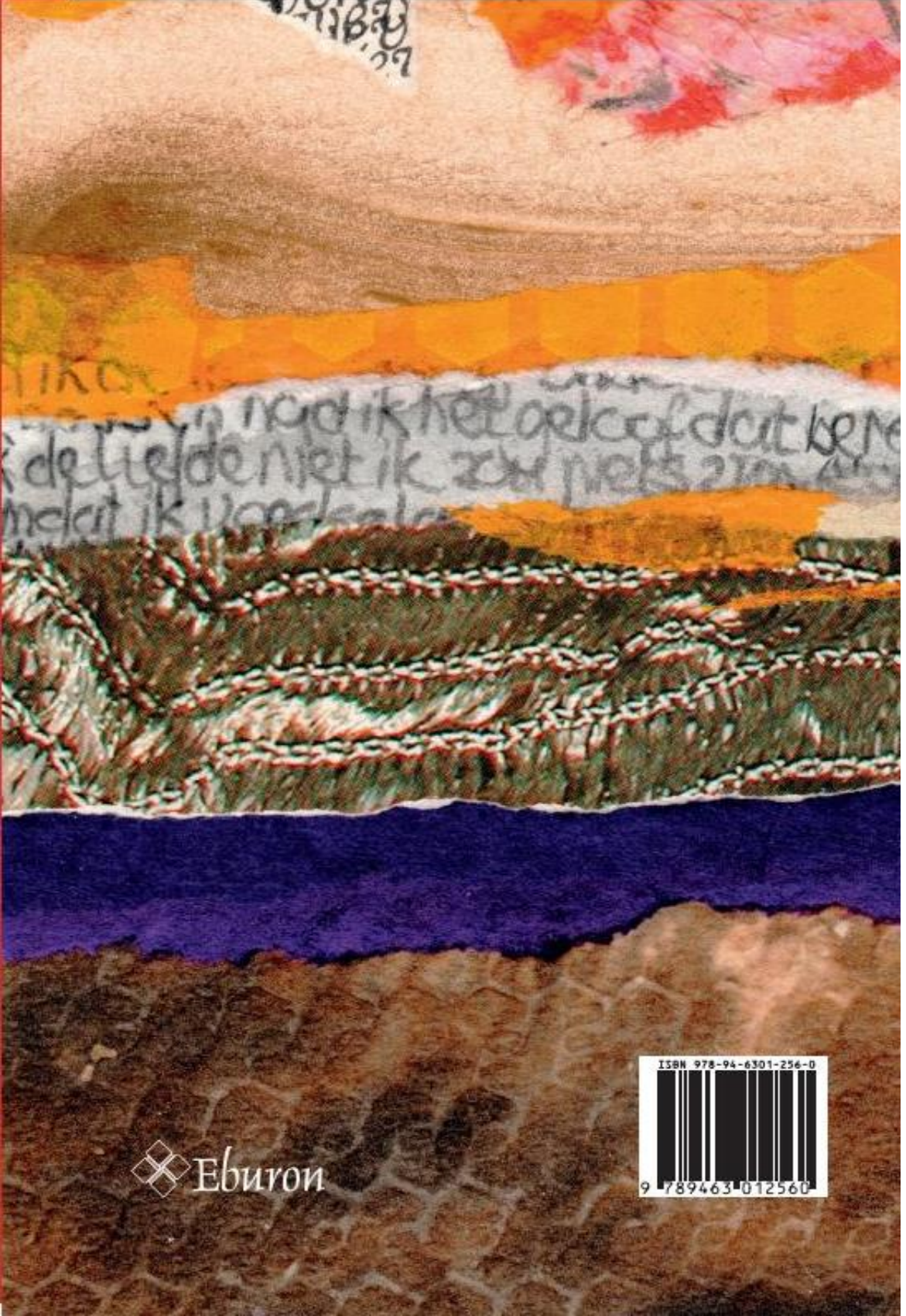
Eburon
ISBN 978-94-6301-256-0
9 789463 012560